

מבחר טקסטים מרקסיסטים
בעריכת חברי ברית הנוער הקומוניסטי הישראלי 2000-2002
בתוספת מבואות, הערות ונספחים

קרל מרקס תיזות על פויארבך

קרל מרקס, פרידריך אנגלס
האידיאולוגיה הגרמנית

ביקורת הפילוסופיה הגרמנית החדשה בדמות נציגיה פויארבך, ב. באואר ושטירנר
וביקורת הסוציאליזם הגרמני בדמות נביאיו השונים

תוכן העניינים

3	הקדמה למהדורה האלקטרונית
5	הערות תרגום
6	מבוא היסטורי-פילוסופי למהדורה האלקטרונית
6	התנאים ההיסטוריים וההנחות המוקדמות התיאורטיות להיווצרות המרכיזים
6	פיגורה של גרמניה בהתפתחות הקפיטליזם
7	הפילוסופיה הגרמנית הקלאסית
8	התפרקותה של האסכולה ההגליאנית
8	פויארבך
9	תחילת פעילותם של מרכס ואנגלס
9	"ספרי השנה הגרמניים-צרפתיים"
9	"כתבי היד כלכליים-פילוסופיים", "מצב מעמד הפועלים באנגליה"
10	"תיזות על פויארבך"
10	"האידיאולוגיה הגרמנית"
11	"ברית אנשי-הצדק", "ועד-ההתכתבות הקומוניסטי", "ברית הקומוניסטים"
13	"דלות הפילוסופיה"
13	"המניפסט הקומוניסטי"
14	תיזות על פויארבך
16	האידיאולוגיה הגרמנית
16	פתח-דבר
17	פרק 1. פויארבך
17	I. אידיאליזם ומטריאליזם
17	[האשליה של האידיאולוגיה הגרמנית]
17	[1.] האידיאולוגיה בכלל, והאידיאולוגיה הגרמנית בפרט
18	[2.] הנחות היסוד של התפישה המטריאליסטית של ההיסטוריה
19	[3.] הייצור והמגע-ומשא. חלוקת-העבודה וצורות הקניין: שבטית, עתיקה, פיאודלית]
20	[4.] המוח של התפישה המטריאליסטית של ההיסטוריה. ההווה החברתית והתודעה החברתית]
22	II [האדם – טבע והיסטוריה]
22	[1.] התנאים לשחרורו הממשי של האדם]
22	[2.] ביקורת ההתבוננות ואי-העקביות של המטריאליזם של פויארבך]
23	[3.] היחסים ההיסטוריים הראשוניים, או הצדדים היסודיים של הפעילות החברתית: ייצור אמצעי-קיום, הולדת צרכים חדשים, ייצור מחדש של בני-אדם (המשפחה), מגע-ומשא, תודעה]
25	[4.] חלוקת-העבודה החברתית ותוצאותיה: הקניין הפרטי, המדינה, "ניכור" הפעילות החברתית]
26	[5.] התפתחות כוחות הייצור כהנחה חומרית מוקדמת לקומוניזם]
26	[6.] מסקנות מהתפישה המטריאליסטית של ההיסטוריה: רציפות התהליך ההיסטורי, הפיכת ההיסטוריה להיסטוריה עולמית, ההכרח במהפכה קומוניסטית]
27	[7.] סיכום התפישה המטריאליסטית של ההיסטוריה]
29	[8.] חוסר הביסוס של תפישת ההיסטוריה הקודמת, האידיאליסטית, ושל הפילוסופיה הפוסט-הגליאנית הגרמנית בפרט]
30	[9.] ביקורת נוספת של פויארבך, של תפישת ההיסטוריה האידיאליסטית שלו]
31	III [אשליותה של התקופה]
31	[1.] המעמד השליט והתודעה השלטת. התגבשות תפישתו של הגל על שליטתה של הרוח בהיסטוריה]
33	IV. הבסיס הממשי לאידיאולוגיה
33	[1.] מכשירי-הייצור וצורות הקניין]
33	[2.] חלוקת-העבודה החומרית והרוחנית. הפרדת העיר מהכפר. שיטת הגילדות]
35	[3.] המשך חלוקת-העבודה. הפרדת המסחר מהתעשייה. חלוקת-העבודה בין הערים השונות. המנופקטורה]
37	[4.] חלוקת-העבודה הנרחבת ביותר. התעשייה הגדולה]
38	[5.] הסתירה בין כוחות-הייצור לבין צורת המגע-ומשא כבסיס למהפכה חברתית]
38	[6.] תחרות היחידים והיווצרות המעמדות. התפתחות הסתירה בין היחידים לבין תנאי חייהם. השיתופיות האשלייתית של יחידים בחברה הבורגנית והשיתופיות האמיתית של יחידים בקומוניזם. הכפפת תנאי החיים בחברה לכוחם של יחידים מאוגדים]
39	[7.] הסתירה בין היחידים לבין תנאי חייהם כסתירה בין כוחות-הייצור לצורות המגע-ומשא. התפתחות כוחות הייצור ושינוי צורות המגע-ומשא]
41	[8.] תפקיד האלימות (הכיבוש) בהיסטוריה]
42	[9.] התפתחות הסתירה בין כוחות הייצור לבין צורת המגע-ומשא בתנאי התעשייה הגדולה והתחרות החופשית. הניגוד בין העבודה להון]
44	[10.] הכרחיותו, תנאיו ותוצאותיו של ביטול הקניין הפרטי]
45	[11.] היחס שבין המדינה והמשפט לבין הקניין]
46	[12.] צורות התודעה החברתית]
48	הערות

הקדמה למהדורה האלקטרונית

ה"תיזות על פויארבך" נכתבו ע"י מרכס באביב 1845 בבריסל כביקורת על ספרו של פויארבך "מהות הנצרות", והן מצויות ב"פנקס הרישומים" (1844-1847) של מרכס, תחת הכותרת "לפויארבך". התיזות פורסמו לראשונה ב-1888 ע"י אנגלס בנספח להוצאה הנפרדת של עבודתו "לודוויג פויארבך וחתירתה של הפילוסופיה הגרמנית הקלאסית" תחת הכותרת "מרכס על פויארבך"; שם צוינו גם המקום והזמן של כתיבתן. הכותרת "תיזות על פויארבך" ניתנה בזמנו ע"י ההוצאה הרוסית על-פי ההקדמה של אנגלס ל"לודוויג פויארבך" והפכה מאז לשמן המקובל.

בזמן פרסום ה"תיזות" ב-1888 עשה בהן אנגלס שינויי עריכה קלים, על מנת להפוך מסמך זה (שלא נועד במקורו לפרסום) למובן יותר לקורא. בעקבות הכרך השלישי של ההוצאה הרוסית של כתבי מרכס ואנגלס (1955) אנו מביאים כאן את ה"תיזות" בצורה בה פורסמו ע"י אנגלס בתוספת של כמה הדגשות ומרכאות, שהיו חסרות בהוצאת 1888.

כאן המקום להבהיר נקודה חשובה ועקרונית: בהוצאה הרוסית הנ"ל חל שיבוש (כנראה מכוון), בתרגום אחד הביטויים בתיזה הראשונה, שיבוש אשר שוכפל אחר-כך בהוצאות אחרות שהסתמכו עליה. במקור הגרמני אומר מרכס שפויארבך מתייחס לפעילות המעשית רק בצורה "יהודית-מלוכלכת" - "schmutzig-jüdischen", וכל המהדורות עד 1955 אכן תרגמו נכון (גם אם לא תמיד מילולית) ושימרו את עוקץ ביקורתו של מרכס על פויארבך. דוגמה אחת מני רבות לכך, היא למשל את המהדורה העברית: "מרכס-אנגלס: כתבים נבחרים", כרך ראשון, הוצאת הקיבוץ הארצי - השומר הצעיר, שיצאה לאור ב-1942, שם תורגם הביטוי כ- "יהודית-מאוסה". במהדורת 1955 תורגם לראשונה הביטוי כ- "תגרנית-מלוכלכת". ייתכן שאפשר לראות הצדקה פורמלית לשינוי זה בכך, שבחיבור מוקדם יותר, "לשאלה היהודית", המושגים "יהדות", "תגרנות", "סחר-מכר" אכן צמודים וקשורים זה לזה, מה גם שבשפה הגרמנית עצמה הייתה קיימת אז שקילות דומה. אך זוהי טענה פורמלית ותו לא, ואין בה כדי להצדיק את שינוי התרגום, כפי שאין איש מציע להחליף "יהדות" ב "תגרנות" ב "לשאלה היהודית" עצמה. על מנת לתקן את המעוות ולהסביר שלא פויארבך ולא מרכס המבקר אותו, לא דנים כאן בתגרנות, כתב הפילוסוף הסובייטי אוולד איילינקוב מכתב חריף ל"מכון המרכסים-לניניזם" שהיה אחראי על ההוצאה הרוסית הנ"ל. במכתבו מסביר איילינקוב את ההקשר בו השתמש מרכס בביטוי "יהודית-מלוכלכת" בתיזות, ומבהיר שביטוי זה הוא מדויק ואי אפשר להחליפו ב "תגרנית-מלוכלכת".

תמצית הטיעון היא זו: בספרו "מהות הנצרות" מציב פויארבך זו מול זו שתי גישות של האדם לטבע - הגישה "היהודית" מול הגישה "היוונית". הגישה היהודית היא כמובן גישת המקרא בכלל, כאילו מדובר בדובר יחיד, והגישה היוונית היא הכללה של הפילוסופיה היוונית בשאלת היחס בין האדם לטבע. ובכן, לפי פויארבך, הגישה היהודית היא פרגמטית, מעשית, תועלתית, "מלוכלכת" - האל יצר את הטבע על מנת שישירת את האדם, ואין לו לטבע מעמד בפני עצמו. ואילו על פי הגישה היוונית, התיאורטית, אפשר להתבונן בטבע כדבר בפני עצמו, ולמצוא בו יופי פנימי בלי לחפש תועלת לאדם המתבונן. בגישה היהודית רואה פויארבך את סודה של הנצרות, שכן בשבילו "היהדות היא הנצרות הגשמית, והנצרות היא היהדות הרוחנית". פויארבך מעמיד אם כן את שאלת היחס של האדם לטבע על הניגוד בין "יוונים" ל"יהודים", ומותיר רק שתי ברירות: או תועלתיות מוחלטת או התבוננות תיאורטית. לכן מבקר אותו מרכס על כך שאת המעשה האנושי הממשי מכיר הוא רק דרך תיווכה של הדת ולא מצליח להגיע למושג "הפעילות המהפכנית", זו הפעילות ההיסטורית הממשית שרק דרכה מכיר האדם הן הטבע והן את עצמו, והקשר בין האדם לטבע נוצר לא כתוצאה מהתבוננות תיאורטית ולא כתוצאה מניצול תועלת גרידא, אלא כתוצאה משינוי חיי האדם בד-בבד עם שינוי הטבע בו האדם חי.

"האידיאולוגיה הגרמנית" הוא חיבורם המשותף השני של מרכס ואנגלס, חיבור עליו הם שקדו בבריסל בשנים 1846-1845.

באביב 1845 החליטו מרכס ואנגלס לכתוב במשותף את הספר והחל מספטמבר 1845 החלו בעבודה הממשית עליו. כתב היד, קרוב ל-50 גיליונות דפוס, הכיל שני כרכים. בכרך הראשון - עקרונות התפישה המטריאליסטית של ההיסטוריה וביקורת על הפילוסופיה הגרמנית אחרי הגל: כלומר, ביקורת על פויארבך, באואר, שטירנר. בכרך השני - ביקורת השקפותיהם של נציגי "הסוציאליזם האמיתי" למיניו.

העבודה על הספר הסתיימה בעיקרה בקיץ 1846. אז כבר היה מוכן רובו של הכרך הראשון - הפרקים המוקדשים לביקורת השקפותיו של באואר ושטירנר ("כנסיית לייפציג") וכן רובו של הכרך השני. העבודה על החלק הראשון של הכרך הראשון (ביקורת השקפותיו של פויארבך) נמשכה במחצית השנייה של 1846 אך לא הגיעה לידי סיומה.

במאי 1846 העביר יוסף וויידמיר את עיקר כתב היד מבריסל לווסטפליה, שם התכוונו להוציאו לאור שני

אנשי עסקים מקומיים - מאייר ורמפל שהשתייכו לזרם "הסוציאליסטים האמיתיים" המבוקר בחריפות בחלקו השני של ספר. ביולי 1846, אחרי שעיקרו של החלק השני הגיע לווסטפליה, סרבו המוציאים לאור לפרסם את הספר. ב- 1846-1847 עשו מרכס ואנגלס ניסיונות חוזרים ונשנים למצוא בגרמניה מו"ל לחיבור, אך עקב מכשולים מצד המשטרה וסירובם של המו"לים, שהיו חסידי הזרמים אותם ביקרו מרכס ואנגלס בספרם, - כל הניסיונות היו לשווא.

בימי חייהם של מרכס ואנגלס התפרסמו רק קטעים בודדים מתוך החיבור. באוגוסט וספטמבר 1847 פורסם בכתב העת "Das Westphälische Dampfboot" הפרק הרביעי של הכרך השני של "האידיאולוגיה הגרמנית". בינואר 1846 פורסמה בגיליון VII של כתב העת "Gesellschaftsspiegel" רשימה אנונימית, כמעט חופפת למספר עמודים מהפרק השני של הכרך הראשון. בגיליון VI של אותו כתב עת פורסמה רשימה אנונימית, שחלקה השני חופף במקומות מסוימים לפרק החמישי של הכרך השני של החיבור.

כפי שכתב מרכס לאחר שנים, העדיפו המחברים בסופו של דבר להניח את כתב היד "לביקורתם המכרסמת של העכברים", ולא ניסו עוד להוציאו לאור, משום שהשיגו את מטרתם העיקרית - להבהיר לעצמם את ההשקפה המטריאליסטית של ההיסטוריה. אחרי מותו של אנגלס ב- 1895 עבר כתב היד של "האידיאולוגיה הגרמנית" לידיהם של מנהיגי הסוציאל-דמוקרטיה הגרמנית, שהפכו ליותר ויותר אופורטוניסטיים ברבות הימים. בכל מקרה, הם נמנעו מפרסום החיבור בעל הטון החריף והתוקפני, וסיבותיהם עמם. אחרי מהפכת אוקטובר עשו המרכסיסטים ברוסיה (ואח"כ בברית המועצות), ובראשם ריאזנוב, מאמצים להשיג ולפרסם את כל כתבי היד של מרכס. בשנת 1924 יצא לאור התרגום הרוסי של הפרק הראשון של הספר, ובשנים 1932-1933 הצליחו להוציא לאור את "האידיאולוגיה הגרמנית" במלואה, תחילה בגרמנית ואח"כ בתרגום רוסי.

בפרק הראשון של הכרך הראשון מרצים המחברים את התיאוריה החדשה שלהם. על כן, הפרק הראשון הוא הפרק החשוב ביותר של החיבור ויש לו ערך בפני עצמו. הטקסט של הפרק הראשון מצוי ב- 5 כתבי יד: שלוש טיוטות "שחורות" של כל הפרק ושתי טיוטות "לבנות", טרום-דפוס, של תחילת הפרק. אין נוסח שלם, מוכן לדפוס של החיבור, ולכן ברור שלפני העורכים עומדת עבודה רבה בבואם להוציא לאור את הטקסט: יש להחליט על הנוסח המודפס מתוך הדפים הנפרדים של כתב היד, שיש בו הערות שוליים רבות, נוסחים שונים, קטעים שהמחברים פסלו (באופן זמני או קבוע) בהעברת קו עליהם, עמודים וקטעים חסרים ופגומים. מאז 1933 יצאו לאור מספר מהדורות של "האידיאולוגיה הגרמנית", והטקסט שונה במקצת ממהדורה למהדורה, בעיקר בסידור הקטעים. הנוסח העברי המובא בזאת הוא בעיקרו התרגום המעולה של שלמה אבינרי משנת 1965 המבוסס על מהדורת 1932, עם תיקונים קלים, כגון: שינוי סדר הקטעים, הוספה של קטעים חסרים, החזרתם של ביטויים לטיניים וצרפתיים לגוף הטקסט, הוספה של כותרות והערות. כל התיקונים נעשו לשם התאמה לנוסח האחרון של המהדורה הרוסית משנת 1966. המבוא ההיסטורי-פילוסופי שהקדמנו לשני החיבורים מבוסס על מקורות שונים בשפה הרוסית.

רוב רובן של הכותרות (מלבד זו הראשונה, "האידיאולוגיה בכלל, והאידיאולוגיה הגרמנית בפרט") לסעיפי הפרק ניתנו ע"י העורכים (על סמך תוכן הסעיף והוראות ושוליים של המחברים) ולא ע"י המחברים ולכן הן מובאות בסוגריים מרובעים. כמו במהדורה הרוסית, הורדנו בדרך כלל אל ההערות את תרגומי הביטויים שאינם מובאים במקור בגרמנית, מלבד מקרים בודדים בהם הוספנו את תרגומם של כמה ביטויים לטיניים בצמוד למקום הופעתם בטקסט. במקרים אלה מופיע התרגום בתוך סוגריים מקושטים - { }.

אנו מקווים כי תוכן העניינים המפורט מאוד, יהיה לעזר רב לקוראים, ובמיוחד לאלה מביניהם שמעדיפים לפסוח על החלקים הפילוסופיים ולעבור ישירות ל"עצם העניין".

הערות תרגום

1. המילה praxis המופיעה במקור הגרמני מתורגמת בהוצאות האנגליות כ- "practice", ובמונח הרוסי המקביל (וכמעט זהה לו) בהוצאות הרוסיות. תרגום זה מסיר כל נופך פילוסופי מהמושג המדובר, ומאופי החיבור ברור שזו גם כוונת המחברים - להוריד את הפילוסופיה מן השמיים אל הארץ. לעומת זאת, התרגומים העבריים הקיימים מתעקשים לומר "פרכסיס". שקלנו, אם כן, להחליף את "פרכסיס" ב"פרקטיקה" במהדורה אלקטרונית זו, אך בסופו של דבר בחרנו במילה העברית "מעש" ולמען המדקדקים השארנו בצידו את praxis בסוגריים עגולים.

2. הביטוי "חלוקת-עבודה" השתרש שבעברית כמקבילו של "Teilung der Arbeit" ("division of labour"). כאשר ביטוי זה מופיע ליד ביטוי כמו "Verteilung der Arbeit und ihrer Produkte" - ("distribution of labour and its products") עלולה להיווצר בעיה בתרגום העברי. על כן, כדאי להבחין בין שימושים שונים במונח "חלוקה" בתרגום העברי הנוכחי.

מכיוון שנושא החיבור מחייב להשתמש במילה "חלוקה" הן עבור "division" והן עבור "distribution" הרי ש:
- כאשר מופיעה הסמיכות "חלוקת-עבודה" הכוונה היא תמיד ל- "Teilung der Arbeit" ("division of labour"), לדוגמה: "חלוקת-העבודה שהתהוותה באופן טבעי".

- כאשר המונח "חלוקה" אינו חלק מהסמיכות "חלוקת-עבודה", יש להבינו לפי ההקשר, שכן הוא יכול להיות הן תרגום ל- "Verteilung" ("distribution") והן ל- "Teilung" ("division").

לדוגמה: ברור שמשמעותה של המילה "חלוקה" בביטוי "חלוקה של העבודה ושל תוצריה" הוא "הפצה, נתינה, חלוקה של דבר מה לאנשים", כלומר "distribution" ולא "division". לעומת זאת, במשפט "כאן נתגלעה לראשונה חלוקת האוכלוסייה לשני מעמדות עיקריים", הכוונה היא להפרדת האוכלוסייה לשני חלקים, כלומר "division" ולא "distribution".

מבוא היסטורי-פילוסופי למהדורה האלקטרונית

"האידיאולוגיה הגרמנית", חיבורם המקיף המשותף השני של מרכס ואנגלס שנכתב על ידם בשנים 1845-1846, ו-"תיזות על פוירבאך" - רשימה לקונית שרשם מרכס באביב 1845, נמנות על היצירות הראשונות של המרכסיזם. הן נכתבו כשזה היה עדיין בשלבי התגבשות, והן מסמנות את מעברם הסופי של מרכס ואנגלס מההשקפות המהפכניות-דמוקרטיות אל הקומוניזם. מטרתן של המבוא הקצר שלהלן היא להאיר את הרקע ההיסטורי והפילוסופי של מעבר זה, ולהראות את מקומן של שתי יצירות חשובות אלו בתהליך התפתחותו של המרכסיזם. לכאורה, לשתי היצירות אופי פילוסופי מובהק, דבר שעלול להרתיע את קורא ולעורר בו חשש פן יתעה ביער הפילוסופי הסבוך. אולם, למעשה, ההפך הוא הנכון. מטרת המחברים היא להוריד את החשיבה הפילוסופית אל הארץ, להעמידה על יסודות ארציים ברורים ומובנים. מכיוון שאל המושגים הפילוסופיים הבסיסיים בהם משתמשים המחברים - **אידיאליזם ומטריאליזם, דיאלקטיקה ומטפיסיקה**, - נוצקו (לא מעט בזכותם של מסלפי המרכסיזם המקצועיים) ברבות השנים תכנים ומשמעויות שונים ומשונים, ננסה להאיר ולו במעט את משמעותם המקורית.

ל"אידיאולוגיה הגרמנית" סגנון פולמוסי חריף מאוד והדבר ניכר במיוחד החל מהפרק השני בו עוברים המחברים להתקפה ישירה על יריביהם הפילוסופיים והפוליטיים. אך גם הפרק שהבאנו כאן לא נעדר פולמוס, אשר יש הטוענים כי אינו רלוונטי משום שאותם יריבים שנגדם מכוונים הדברים נשכחו כבר מזמן ואין טעם לחזור ולדוש בתורותיהם. על כך נשיב: יש טעם ועוד איזה טעם! היריבים אמנם נשכחו או ליתר דיוק הושכחו, אך לא כן רעיונותיהם שחוזרים ולובשים כסות אחרת, מודרנית יותר, אולם אינם משנים את מהותם האידיאליסטית והמטפיסטית. והרי הדבר נובע למעשה מהתפישה המטריאליסטית של ההיסטוריה המוסברת בחיבור שלפנינו: שום טיעונים, חזקים ושנונים ככל שיהיו אין ביכולתם לחסל רעיונות יריבים, כל עוד לא בטלו התנאים החומריים שמשתקפים ברעיונות אלה.

גלוי לעין כל כי הדת, האידיאליזם, אורח החשיבה המטפיסי, נפוצים היום לא פחות משהיו נפוצים ב-1845. יש שיאמרו כי תש כוחם, ועל כך לא נתווכח, אך כושרם להיוולד מחדש, לשרוד כל ביקורת ולהשתלב בכל קדמה מדעית הוא עובדה שאינה מוטלת בספק. המסקנה המתבקשת היא כי עדיין לא בשלו התנאים החומריים לביטולן של אשליות אלו, על כן הביקורת עליהם רלוונטית היום כפי שהייתה ב-1845, ודוגמה מבריקה לביקורת כזו הרי היא לפנינו, בלשונם החריפה של מרכס ואנגלס.

התנאים ההיסטוריים וההנחות המוקדמות התיאורטיות להיווצרות המרכסיזם

פיגורה של גרמניה בהתפתחות הקפיטליזם

במחצית השנייה של המאה ה-18 הגיעה התפתחותה של הכלכלה הקפיטליסטית בכמה מארצות אירופה לרמה גבוהה למדי.

המהפכה התעשייתית באנגליה הייתה בתקופה זו ההתרחשות החשובה ביותר בחיי הכלכלה של החברה הקפיטליסטית. מהפכה זו הביאה לעלייה עצומה בתעשייה האנגלית אחרי 1760 ותוך עשורים ספורים הפכה ארץ זו למדינה קפיטליסטית חזקה ביותר, בעלת ערי תעשייה גדולות, דרכי תחבורה מפותחות, והשפעה מכרעת על הכלכלה העולמית.

צרפת עברה בשנים 1789-1794 מהפכה בורגנית גדולה שחיסלה את הפיאודליזם וסללה את הדרך להתפתחות כוחות הייצור הקפיטליסטיים. החלה תקופת התפשטותו של הקפיטליזם במערב אירופה. נהרסו היחסים הפיאודליים הישנים, נפלו משטרים פוליטיים מלוכניים והשקפות מסורתיות הקשורות עמם. ההמונים נסחפו לתוך הייצור הקפיטליסטי ובעקבות כך גם לתוך תנועות חברתיות-פוליטיות. לשינויים החברתיים-כלכליים שהחלו באנגליה ובצרפת הייתה חשיבות כלל אירופית, ואף עולמית מכיוון שהם השפיעו על התפתחותן של שאר ארצות העולם.

בניגוד לאנגליה ולצרפת הייתה גרמניה בסוף המאה ה-18 ותחילת המאה ה-19 ארץ נחשלת מבחינה כלכלית ופוליטית, ארץ שבה שלטו עדיין יחסי הייצור הפיאודליים, ומשטר פוליטי פיאודלי. גרמניה שכינויה הרשמי היה "הקיסרות הרומית הקדושה של האומה הגרמנית" הייתה אוסף של כ-300 מדינות עצמאיות קטנות, אשר היו נחלות פיאודליות טיפוסיות של מלכים, דוכסים, בישופים וכיוצא באלה שליטים דתיים וחילוניים. כל שליט היה

עריך בלתי מוגבל ביחס לנתיניו. הפירוד הכלכלי והפוליטי של גרמניה הווה את המכשול העיקרי להתפתחותה הקפיטליסטית.

המהפכה הצרפתית הייתה המאורע שהכה בגרמניה כמכת ברק והחל להעיר אותה מתרדמתה. המדינות הגרמניות שגבלו בצרפת חוו ישירות את השפעתה המשחררת של המהפכה. הממשלות האירופיות הריאקציוניות שהחלו במלחמה נגד צרפת על מנת למגר את המהפכה, נחלו מפלה אחרי מפלה, והמלחמה לא פסחה על שטחה של גרמניה. הצבאות המהפכניים של צרפת גרשו את עדת האצילים והבישופים הטפילים, חיסלו את רוב המדינות הגרמניות הקיקיוניות והנחיתו מכה לפיאודליזם הגרמני. מספרן של מדינות אלו צומצם לכמה עשרות ובחלקן התקבלה חקיקה בורגנית. בגרמניה החלה תסיסה לאומית וחברתית, עלתה על הפרק שאלת איחודה של גרמניה, ביצוע רפורמות בורגניות וקבלת חוקה. אך הבורגנות הגרמנית חסרה את האומץ והנחישות של אחיותיה האנגלית והצרפתית. עקב פירודה של גרמניה הייתה גם הבורגנות שלה מפוררת, חלשה ופחדנית. למרות שאיפתה לשינויים, הייתה היא מוכנה להסתפק גם ברפורמות חלקיות שבוצעו ע"י האצולה השלטת בחלק מהמדינות הגרמניות. במקום לבצע את השינויים הלכה למעשה, פנתה פעילותה של הבורגנות, בדמות האידיאולוגים, שלה לתחום התיאוריות הפילוסופיות המוותרות מראש על יישומן המעשי. הגרמנים, - לדברי מרכס, - רק הגו בדברים אותם הוציאו עמים אחרים אל הפועל. את הפילוסופיה של קנט, מנציגיה החשובים של הפילוסופיה הגרמנית הקלאסית, אפיין מרכס בתור התיאוריה הגרמנית של המהפכה הצרפתית.

הפילוסופיה הגרמנית הקלאסית

בשם הפילוסופיה הגרמנית הקלאסית מקובל לכנות את הפריחה הפילוסופית שהחלה בגרמניה בסוף המאה ה-18 ונמשכה עד שנות ה-30 של המאה ה-19. בתקופה זו נכתבו עבודותיהם החשובות ביותר של קנט (1724-1804), פייכטה (1762-1814), שלינג (1775-1854), הגל (1770-1831) - כולם פילוסופים אידיאליסטים. מהו האידיאליזם שעליו מדובר כאן? ציטוט קצר מעבודתו של אנגלס משנת 1886 "לודוויג פויארבך וחתימת הפילוסופיה הגרמנית הקלאסית" יבהיר את העניין:

"שאלת-היסוד הגדולה של כל פילוסופיה שהיא, ולא כל שכן של זו החדשה, היא שאלת היחס בין החשיבה להוויה, בין הרוח לטבע... מה קודם למה, הרוח לטבע או הטבע לרוח? ...ונחלקו הפילוסופים לשני מחנות גדולים לפי התשובה שהשיבו על שאלה זו. אלה שהניחו את קדמוניות הרוח לעומת הטבע, כלומר, הניחו, בסופו של דבר, בריאת-עולם מאיזה סוג שהוא... - היו את מחנה האידיאליזם. האחרים, שראו את הטבע כקדמון, הצטרפו לאסכולות שונות של המטריאליזם.

בראשיתם לא היו שני הביטויים האלה, אידיאליזם ומטריאליזם, מורים אלא את האמור כאן, וגם אנו, אין אנו משתמשים בהם כאן אלא במשמעות זו."

ברור אם כן, שלא מדובר על שלילת הרוח ע"י החומר ולא על שלילת החומר ע"י הרוח, כי רק על התשובה לשאלה: מה קודם למה?

עם הגל, הגיעה תקופה קלאסית זו לסיומה. האידיאליזם של הגל היה אידיאליזם אובייקטיבי, כלומר כזה שמוניח קיום עצמאי של הרוח מחוץ לתודעת האדם. רוח זו, שהינה רוח עולמית מוחלטת, מצאה במערכת הפילוסופית המושלמת שיצר הגל את משכנה הראוי. בתהליך התפתחותה, תוך כדי מעבר בין מאות הפרקים, הסעיפים והתת-סעיפים של "מדע הלוגיקה", ו-"פילוסופיית המשפט" שלו, הגיעה רוח זו אל המנוחה והנחלה. אולם, בסופו של מסע מפרך זה, התברר כי בפועל זהה נקודת הסיום לנקודת ההתחלה, שכן מתוך פילוסופיה מושלמת זו נבע בבירור כי המונרכיה הפרוסית בת זמנו של הגל היא-היא המשטר הפוליטי המושלם שאין טוב ממנו. וכפי שהמערכת הפילוסופית שבנה הגל היא גולת הכותרת של המחשבה הפילוסופית בת אלפי השנים, כך האבסולוטיזם הגרמני בן זמנו של הגל הוא שיא הישגיה הפוליטיים של האנושות, וסיום מפואר לכל ההיסטוריה שלה.

אך יחד עם המערכת האידיאליסטית השמרנית פיתח הגל גם שיטת מחקר והכרת מציאות חשובה מעין כמוה להבנת מקורותיו של המרכסיזם - והיא השיטה הדיאלקטית. את הדיאלקטיקה העמיד הגל כהיפוכה של השיטה המטפיסטית החד-צדדית הרואה את העצמים והתופעות כבלתי משתנים ובלתי תלויים זה בזה, כתלושים מההקשר ומהמערכות בהם הם פועלים, והשוללת את היותן של הסתירות הפנימיות לכוח המניע של ההתפתחות בטבע ובחברה. הדיאלקטיקה עבור הגל היא "הנפש המניעה בכל התפתחות של מחשבה מדעית והיא מהווה את העיקרון היחיד המכניס לתוכן המדע את הקשר הפנימי ואת ההכרחיות".

התפרקותה של האסכולה ההגליאנית

גרמניה של שנות ה-30 וה-40 של המאה ה-19 השתנתה באופן ניכר יחסית לגרמניה של תחילת המאה. התעשייה הקפיטליסטית החלה להתפתח בקצב מהיר למדי, נוצרו מרכזים תעשייתיים באזור הריין, התהווה שוק כלל-גרמני פנימי, הבורגנות יצאה בדרישות לרפורמות חוקתיות, התגבש פרולטריון שהופיע בהדרגה על במת המאבק הפוליטי, ובשנת 1844 הייתה גרמניה כולה עדה למרד פועלי תעשיית האריגה בחבל שלזן. כל זה יצר את התנאים האובייקטיביים להכנתה ולביצועה של מהפכה בורגנית. הופיעו התארגנויות חברתיות-פוליטיות מכל גווי הקשת, החל מהמהפכניות, הבורגניות-דמוקרטיות וכלה בריאקציוניות אשר ביטאו את האינטרסים של בעלי האחוזות. גרמניה הייתה, אם כן, על סף המהפכה הבורגנית, והמצב המהפכני הלך והבשיל. הדבר השתקף בחשיבה החברתית, ובכלל זה בפילוסופיה של התקופה הטרומ מהפכנית. הפילוסופיה של הגל שבתה בקסמיה רבים וטובים, ובכלל זה גם את מרכס וגם את אנגלס הצעירים, אך התנאים החברתיים האובייקטיביים בגרמניה, לא הותירו ברירה והתפרקותה של האסכולה ההגליאנית לא אחרה לבוא.

ההגליאנים הוותיקים, השמרנים מבחינה פוליטית, שמו דגש על המערכת האידיאליסטית של הגל וניסו לפרשה ברוח האורתודוקסיה של הכנסייה הנוצרית לפי עקרון הזהות של השכל והאמונה. לעומתם, ההגליאנים הצעירים, השמאליים, שהיוו את האגף הרדיקלי של האסכולה הדגישו את הדיאלקטיקה והשתמשו בה לביקורת נוקבת על הדת.

התגבשותו של אגף שמאלי זה החלה בעקבות הופעת ספרו של דוד שטראוס "חיי ישוע", בו הוא ניתח בצורה ביקורתית את הדוגמות הנוצריות. שטראוס ראה בישוע הנוצרי דמות היסטורית רגילה לחלוטין שהעל-טבעי דבק בה כתוצאה ממיתוסים מאוחרים. את הצעד הבא עשה ברוננו באואר שראה את הדוגמות המקראיות כבדיות מכוונות, ואת דמותו של ישוע עצמו - כהמצאה.

ההגליאנים הצעירים עסקו בשאלה כיצד נוצרות תפישות חברתיות מוטעות וכיצד הן הופכות לכוח הכופה עצמו על החברה. שטראוס הסביר עובדה זו ביציבותן של ההשקפות המיתולוגיות. באואר ראה את מקור התופעה ב"ניכור" תוצרי "התודעה העצמית" של היחיד, בכך שהחברה מתחילה לראות את יצירותיו הרוחניות של האדם כהפשטות שאינן תלויות עוד ביוצרו.

שטיירנר (שם העט של קספר שמידט) פיתח את האנרכיזם הפילוסופי הרואה את "האני", "האגואיסט" כמציאות היחידה, ואת כל העולם כקניינו. ההיסטוריה הייתה לגבי שטיירנר תוצר של רעיונות, ולטענתו, שינוי המושגים השולטים מאפשר לשנות את היחסים החברתיים.

פויארבך

המאבקים בתוך האסכולה ההגליאנית קיבלו תפנית בסוף שנות ה-30, כאשר אחד מההגליאנים הצעירים, לודוויג פויארבך, החל לבקר בחריפות את התיאולוגיה, ולהתקרב להשקפות מטריאליסטיות. בספרו המפורסם "מהות הנצרות" (1841) ובחיבוריו הבאים התנתק פויארבך סופית מהאידיאליזם והציג תורה מטריאליסטית משלו, אותה הוא כינה בשם אנתרופולוגיזם - כלומר שילוב של מטריאליזם עם שימת האדם במרכז. לספריו של פויארבך הייתה השפעה מכרעת על מרכס ועל אנגלס.

פויארבך הראה שכל אידיאליזם, ובכלל זה האידיאליזם של הגל הוא בסופו של דבר פרשנות והצדקה של תפישת העולם הדתית, הדמיונית. הוא דחה את האידיאליזם ואת הדת וראה בטבע, ובאדם כיציר הטבע, את המציאות היחידה שאין בילתה: לא מעליה ולא מתחתיה, לא לפניו ולא אחריה. חשיבתו של האדם היא תוצאה של מבנהו החומרי של האדם, ובעזרתה יכול האדם להכיר את העולם באמצעות חושיו בלבד.

אולם, פויארבך לא כלל את המעש החברתי, את הייצור, כחלק מהפעילות האנושית והסתפק במטריאליזם ההסתכלותי, המטפיסי, כשהוא מתעלם מהכרת העולם הבאה כתוצאה מהשפעת האדם על הטבע, משינוי הטבע ע"י האדם. זאת בגלל שיחד עם האידיאליזם של הגל דחה פויארבך גם את הדיאלקטיקה שלו, כלומר שפך את התינוק יחד עם המים.

כאמור, המפנה שעשה פויארבך השפיע עמוקות על מרכס ועל אנגלס, שהתנתקו גם הם מהאידיאליזם ההגליאני. אך, בניגוד לפויארבך, הם שימרו את הדיאלקטיקה של הגל, שינו אותה באורח מטריאליסטי, שילבו אותה עם המטריאליזם ויצרו פילוסופיה והשקפת עולם חדשה.

תחילת פעילותם של מרכז ואנגלס

בתחילת פעילותם הציבורית הופיעו מרכז ואנגלס כדמוקרטים מהפכניים כשהם תומכים במאבקה של הבורגנות נגד הריאקציה הפיאודלית, אך בו בזמן מבקרים את הליברליזם הבורגני. עמדתם הפילוסופית הייתה אידיאליזם אובייקטיבי מבית מדרשו של הגל, והם השתייכו לזרם ההגליאנים הצעירים, אם כי נחלקו עמם בכמה שאלות פוליטיות ופילוסופיות חשובות.

שנת 1842 הייתה שנה של מפנה בהתפתחות השקפותיהם. בסתיו של אותה שנה, לאחר קבלת תואר דוקטור באוניברסיטת ברלין, התכוון מרכז להתחיל ללמד באוניברסיטת בון, לפי הזמנתו והמלצתו של ידידו ברונו באואר, מנהיג ההגליאנים הצעירים. אולם דווקא אז, כאות להתקפתה על ניצני חופש הביטוי, פיטרה ממשלת פרוסיה את באואר. מכיוון שהבעה פומבית של דעותיו מעל במת האוניברסיטה הייתה מעתה בלתי אפשרית, ויותר מרכז על ההוראה, עבר לקלן והחל לעבוד כעורך "עיתון הריין", אשר הפך, תחת הדרכתו, לביטאון הדמוקרטיה המהפכנית.

את מעברו אל העבודה העיתונאית, שהייתה במקרה זה פעילות פוליטית גלויה, ראה מרכז כצעד בדרך אל "הפילוסופיה החילונית" אשר צריכה להשתתף בעיתונים, ו"להחליף את לבושה הנזירי, הכוהני, ללבוש קל ואופנתי של העיתונים". במקום השאלות הסכולסטיות הישנות, הפילוסופיה הייתה צריכה, לדעתו, להעמיד על סדר היום את השאלות העכשוויות המעשיות והבווערות.

במאמריו יצא מרכז להגנת העובדים: להגנת האיכרים הנאשמים בגניבת עצים להסקה מיערותיהם של בעלי האחוזה; להגנת מגדלי הגפנים, שהממשלה הטילה עליהם עצמם את אשמת התרוששות. הוא יצא נגד הצנזורה ובעד חופש הביטוי, בעד שינויים מידיים והחלטיים בענייני כלכלה וחברה. העבודה בעיתון הכריחה את מרכז להקדיש תשומת לב לכלכלה, אותה ראו ההגליאנים הצעירים כנחותה ביחס למדינה, לדת, ולחיי הרוח, והדבר גרם להתרחקותו של מרכז מהאסכולה ההגליאנית. הנתק בין מרכז לבין ההגליאנים הפך לקרע בעקבות הופעת ספרו של פויארבך, "מהות הנצרות".

אנגלס שהיה צעיר ממרכז בשנתיים, עבר לקראת 1842 התפתחות דומה לזו של מרכז: מהגל, דרך ההגליאנים הצעירים, אל פויארבך. כאשר אנגלס ומרכז נפגשו לראשונה בסוף שנת 1842 במערכת "עיתון הריין", היה אנגלס בדרכו לאנגליה, לעיר מנצ'סטר, לעבודה כפקיד בבית החרושת לטוויה, שאחד מבעליו היה אביו. הפגישה הייתה קצרה וקרירה למדי, אך סוכם בה שאנגלס ישלח ל"עיתון הריין" כתבות מאנגליה. הוא לא הספיק לשלוח הרבה משום שבפקודת ממשלת פרוסיה נסגר העיתון באביב 1843 בגלל שניהל תעמולה של הרעיונות המהפכניים.

"ספרי השנה הגרמניים-צרפתיים"

בנובמבר 1843 עבר מרכז לפריס, שם תכנן, יחד עם ארנולד רוגה, להוציא לאור את כתב העת "ספרי השנה הגרמניים-צרפתיים". בפברואר 1844 יצא הגיליון הכפול הראשון של כתב העת. מאמריו של מרכז: "לשאלה היהודית" ו-"לביקורת פילוסופיית המשפט של הגל", ומאמריו של אנגלס אותם שלח ממנצ'סטר: "רישומים לביקורת הכלכלה המדינית" ו-"מצבה של אנגליה", מצביעים בבירור על ההתפתחות המתמדת שחלה בהשקפותיהם, ועל התקדמותם המהירה שמאלה, התקדמות המתאפיינת בשילוב המטריאליזם, הדיאלקטיקה והקומוניזם.

הגיליון הראשון של כתב העת היה גם היחיד, שכן כל העותקים שנשלחו לגרמניה הוחזרו במעבר הגבול מחשש להשפעתם המהפכנית על קוראיהם הגרמנים. הנזק הכספי שנגרם כתוצאה מאי מכירת הגיליונות, והקרע העקרוני שנתגלע בין רוגה למרכז מנעו את המשך הוצאתו לאור של כתב העת.

"כתבי היד כלכליים-פילוסופיים", "מצב מעמד הפועלים באנגליה"

שיתוף הפעולה עם אנגלס דחף את מרכז יותר ויותר להתעמק בשאלות הכלכלה. במהלך 1844 החל מרכז במחקר ביקורתי של הכלכלה המדינית האנגלית. תוצאתו של מחקר זה הן הרשימות הבלתי גמורות המכונות כיום "כתבי היד כלכליים-פילוסופיים", בהן הכין מרכז את היסודות למטריאליזם הדיאלקטי וההיסטורי. בו בזמן נמשכה גם התפתחות השקפותיו הפילוסופיות והחברתיות-כלכליות של אנגלס, וב-1845 הוא פרסם את ספרו "מצב מעמד הפועלים באנגליה".

"המשפחה הקדושה"

התהדקות שיתוף פעולה בין שני האישים הביאה לכך שבעת ביקורו הקצר של אנגלס בפריס ב-1844, נדברו שניהם לכתוב עבודה משותפת כנגד האחים באואר, ידידיהם לשעבר מקבוצת ההגליאנים הצעירים, אשר על פי עמדתם האידיאליסטית - רק הביקורת המושמעת על ידי פילוסופים נבחרים היא הכוח היחיד המניע את התהליך ההיסטורי, ואילו להמוני העם יש לכל היותר תפקיד זוט. עבודה זו: "המשפחה הקדושה", או ביקורת הביקורת הביקורתית. נגד ברונו באואר ושות', או כפי שהיא מכונה בקיצור "המשפחה הקדושה", יצאה לאור ב-1845. חיבור זה מראה שמרכס ואנגלס כבר רואים בפרולטריון את הכוח המהפכני הממשי שיבטל את הקניין הפרטי, ומגיעים אל סף הרעיון היסודי של המטריאליזם ההיסטורי - רעיון יחסי הייצור.

"תיזות על פויארבך"

בשנת 1845, זמן קצר לאחר פרסומה של "המשפחה הקדושה", כתב מרכס את התיזות המפורסמות שלו על פויארבך. מטרתן המיידית של התיזות היא ביקורת משנתו של פויארבך כפי שזו מבוטאת בספרו "מהות הנצרות", אך למעשה הן יוצאות נגד המוגבלות והחיסרון של כל הפילוסופיה הקודמת, פילוסופיה אשר לגביה המציאות הייתה רק אובייקט להתבוננות, ולא מושא לשינוי מעשי על ידי האדם. אופי הסתכלותי זה היה גם למטריאליזם של פויארבך, אשר העמיד אמנם את ההתבוננות החושית כנגד החשיבה הספקולטיבית, אך לא הבין את החשיבות של הפעילות האנושית המעשית בתהליך הכרת העולם. לפי מרכס, לעומת זאת, הפעילות המעשית - זוהי נקודת המוצא, הבסיס ואמת המידה של ההכרה. זה שהעולם ניתן להכרה, שיש "אמת מושאית" בחשיבה האנושית, שתוכן החשיבה וכלליה אינם רק הסכם שרירותי בין בני האדם, אלא הם משקפים במידת נכונות זו או אחרת את המציאות - כל זה מוכח רק באופן מעשי: "במעש (praxis) חייב האדם להוכיח את האמת, כלומר את הממשות ואת התוקף של חשיבתו, את מציאותה בעבר-מזה". המעש לא רק מאמת את ממשותה ואת כוחה של החשיבה, אלא גם מפריך אשליות וטעויות. לכך יש לשים לב במיוחד כאשר מבקרים את הדת, שמקורה הוא לא הרגש בתור שכזה, לא אדם בודד, מופשט, אלא החיים החברתיים, המעשיים, של בני האדם. פויארבך הסביר את התיאולוגיה באמצעות האנתרופולוגיה, הסביר את המהות הדתית באמצעות המהות האנושית, אך הדבר לא נתן הסבר לסיבות הכפלות של העולם לעולם דתי ועולם חילוני, לסיבות היווצרותה של הכפייה הדתית. הוא לא הבין, ש"מהות האדם אינה הפשטה הטבועה בפרט היחיד. במציאותה היא המכלול של כל היחסים החברתיים", כלומר, הרגש הדתי הוא תוצר חברתי-היסטורי שמקורו בניגודי החיים החברתיים, ושניתן להסבירו רק באמצעות "הקרע העצמי והסתירה העצמית של אותו מסד חילוני". הווה אומר, שביטול הדת מניח כתנאי מוקדם את ביטולם של אותם תנאים חברתיים חומריים אשר הולידו אותה, וביטולם של אלה הוא בוודאי אינו תהליך תיאורטי כי אם מעשי-מהפכני. על כן, אין זה מספיק להצביע על השפעת הנסיבות על חינוך האנשים, כפי שעשו המטריאליסטים הקודמים, כי הנסיבות משתנות על ידי האנשים עצמם, וגם את המחנכים יש לחנך. הבסיס לחיים האנושיים הוא המעש החברתי. חשוב במיוחד הוא המעש המהפכני, שהוא, על פי מרכס, הצורה העליונה של פעילות אנושית מודעת ובעלת מטרה, מעש אשר בו שינוי נסיבות החיים האנושיים מתלכד עם הפעילות האנושית המציבה מטרות לעצמה. ביקורתו המעמיקה של מרכס על תורת ההכרה המטפיזית של המטריאליזם הישן מצביעה גם על שורשים המעמדיים של ההסתכלות האופיינית למטריאליזם זה. "נקודת המבט של המטריאליזם הישן היא החברה 'האזרחית'; נקודת המבט של המטריאליזם החדש היא החברה האנושית או האנושות שהחברה". בשם "חברה אזרחית" מכנה כאן מרכס חברה המבוססת על הקניין הפרטי, ובשם "החברה האנושית או האנושות שהחברה" - את החברה הקומוניסטית. התיזות מסתיימות בעיקרון חשוב ביותר החושף את משמעות הפילוסופיה של המרכסיזם והמבדיל אותה מפילוסופיות אחרות: "הפילוסופים אך פירשו באופנים שונים את העולם, אך העיקר הוא לשנותו".

"האידיאולוגיה הגרמנית"

בינואר 1845 נאלץ מרכס לעזוב את פריס בהוראת משרד הפנים הצרפתי שבאה לאחר בקשה מפורשת של ממשלת פרוסיה, וזאת בגלל מאמריו המהפכניים בעיתון "קדימה". מרכס עבר לבריסל, לשם הגיע גם אנגלס באביב אותה שנה. כפי שכתב לאחר מכן אנגלס ברשימתו "לעניין ההיסטוריה של ברית הקומוניסטים", בפגישתם זו כבר סיפר לו מרכס על התפישה המטריאליסטית של ההיסטוריה שהתגבשה אצלו. זה היה שלב מכריע בהתפתחות השקפותיהם, ועל כן העמידו לעצמם כמשימה להציג את משנתם הפילוסופית החדשה בצורה

מסודרת. לשם כך הכינו במשך 1845-1846 את "האידיאולוגיה הגרמנית" - חיבורם המשותף השני. חיבור זה נתן ביטוי פומבי למעברם הסופי מההשקפות המהפכניות-דמוקרטיות אל הקומוניזם. בעבודה זו נוסף דבר שהיה חסר במשפחה הקדושה: זוהי ביקורת גלויה ומפורטת על המטריאליזם המטפיסי של פויארבך, על התפישה האידיאליסטית של ההיסטוריה.

בפרק הראשון של החיבור אותו אנו מביאים כאן, שוטחים המחברים לראשונה את התיאוריה החדשה שלהם - את התפישה המטריאליסטית של ההיסטוריה. על פי תפישה זו, החברה האנושית מצויה בתהליך של התפתחות היסטורית שתנאיה המוקדמים וחוקיה נקבעים בראש ובראשונה ע"י גורמים חומריים, ובסיסה הוא הייצור. מעל בסיס זה נבנה בניין-העל האידיאולוגי: אומנות, מדע, מוסר, משפט. בניין-העל תלוי בבסיס, כלומר באופן-הייצור, אך בהיסטוריה הריאלית נוטה החברה להפוך סיבה ומסובב ולראות באידיאולוגיה ולא בתנאים החומריים את הגורם הראשוני לדרך חייה. מרכס ואנגלס מנפצים את האשליות האידיאליסטיות הללו ונותנים תיאור מטריאליסטי של ההתפתחות ההיסטורית.

אמנם המינוח המרכסיסטי המקובל נמצא כאן עדיין בהתגבשותו, אך המושגים המוכרים לנו מעבודות מאוחרות יותר כבר מצויים כאן: מושג התצורה החברתית-כלכלית מופיע כשהוא מבוטא במונח "צורת הקניין"; נחשף תפקיד המדינה ככלי בידי המעמד השולט כלכלית; מוכח שהמאבק המעמדי והמהפכה הם הכוח המניע של ההתפתחות ההיסטורית; מקבלת ביסוס הטענה בדבר המשימה ההיסטורית הכלל-עולמית של הפרולטריון; מועלת שאלת כיבוש השלטון הפוליטי בידי הפרולטריון - גרעין תורת דיקטטורת הפרולטריון העתידית; ניתנים אפיונים כלכליים ופוליטיים למהפכה הפרולטרית וההבדל המהותי בינה לבין המהפכות הקודמות; עתיד החברה הקומוניסטית מצויר בקווים כלליים.

בהמשך הספר ממשיכים המחברים את ביקורתם על ההגליאנים הצעירים, וביקורת זו נעשית כבר מנקודת המבט של התפישה המטריאליסטית של ההיסטוריה.

החלק האחרון של החיבור מוקדש לביקורת "הסוציאליזם האמיתי" הזעיר-בורגני הגרמני בדמותם של גרין, קולמן ואחרים. בשם "סוציאליזם אמיתי" קראו למשנתם האידיאולוגים של הבורגנות הזעירה הגרמנית שהתרושה בלחץ קפיטליזם העולה. הם טענו שאל לה לגרמניה ללכת בדרך הקפיטליסטית בה הלכו אנגליה וצרפת, ופנו לשליטים הפיאודלים על מנת שאלה יעצרו את צמיחת הפרולטריון. בהיותם זעיר-בורגנים גדול היה חששם של "הסוציאליסטים האמיתיים" מהתגברות התנועה הפרולטרית. הסוציאליזם, לטענתם, אין לו שום קשר אל הפרולטריון, זוהי תורה על-מעמדית, ביטוי לטבע האדם, למהותו, שיקום האחדות המופרת בין האדם לאנושות, בין הפרטי לכללי. הם ביקרו הן את הסוציאליזם האוטופי בגרסתו האנגלית והצרפתית, והן את משנתו המהפכנית-אוטופית של בבף, משום שכל אלה היו בעיניהם תורות גסות והמוניות. לעומת זאת, העלו על נס את "התודעה העצמית" מבית מדרשו של הגל את מוסר האהבה החובקת כל של פויארבך.

ב"אידיאולוגיה הגרמנית", בהחילם בעקביות את התפישה המטריאליסטית של ההיסטוריה לגבי תנועות חברתיות שונות, חשפו מרכס ואנגלס מבעד למעטה המליצות הפסודו-סוציאליסטיות את שורשי המעמדיים של "הסוציאליזם האמיתי".

"ברית אנשי-הצדק", "ועד-ההתכתבות הקומוניסטי", "ברית הקומוניסטים"

באביב 1845, כאשר מרכס ואנגלס נפגשו שוב בבריסל, כבר הורגשה באירופה היווצרותו של מצב מהפכני. מרכס ואנגלס החלו לפעול לאיחודן של הקבוצות הקומוניסטיות המפורדות שהתקיימו אז ברחבי אירופה. בתחילת 1846 הוקם בבריסל, ביוזמתו של מרכס, "ועד-ההתכתבות הקומוניסטי" הבינלאומי. במכתבו לפרודון כתב מרכס ב-5 במאי 1846: "יחד עם שני ידידי, פרידריך אנגלס ופיליפ ז'יגו (שניהם חיים בבריסל) ארגנתי התכתבות מתמדת עם הקומוניסטים והסוציאליסטים הגרמנים, התכתבות שבה יתבצע הן דיון בשאלות מדעיות, והן מעקב אחר הוצאתה לאור של ספרות פופולרית ואחר תעמולה סוציאליסטית, אותה ניתן לנהל בגרמניה בדרך זו. אולם, מטרתה העיקרית של ההתכתבות שלנו תהיה הקמת קשר בין הסוציאליסטים הגרמנים לבין הסוציאליסטים הצרפתים והאנגלים, לעדכן את הזרים בחדשות התנועה הסוציאליסטית בגרמניה ולעדכן את הגרמנים בגרמניה בהתפתחות הסוציאליזם בצרפת ובאנגליה... מלבד הקומוניסטים בגרמניה, תקיף ההתכתבות שלנו גם את הסוציאליסטים הגרמנים המתגוררים בפריס ובלונדון. יש לנו כבר קשרים עם אנגליה. במה שנוגע לצרפת, הרי שכולנו בטוחים, שלא נוכל למצוא שם כתב טוב יותר ממך". פרודון סרב לשתף פעולה עם ועד-ההתכתבות משום שבאותו הזמן כבר התקרב לקרל גרין, מנהיג "הסוציאליזם האמיתי" והמשימות שנוסחו במכתבו של מרכס היו זרות לו לחלוטין.

המכתבים הרבים שקיבלו מרכס ואנגלס בתקופה זו מעידים על התגברות השפעתם של רעיונות הקומוניזם. הקבוצות הקומוניסטיות הרבות באירופה לא צצו כמובן לפתע פתאום בהשראת המרכסיזם שכלל לא היה קיים עדיין כזרם פוליטי. אם לא נרחיק לכת לימי הביניים, הרי שאפשר לראות את אב הטיפוס של קבוצות אלו כבר ב"קשר השווים" בהנהגתו של גרקחוס בבף (Babeuf, 1760-1797, שמו האמיתי: פרנסוא נואל), הקומוניסט

הצרפתי האוטופי שדגל בשוויון, הגן על חסרי הרכוש בשנות המהפכה הצרפתית, תכנן מרד עממי בשנת 1796 והוצא להורג לאחר חשיפת הקשר.

לקבוצות השונות הללו לא היה בסיס רעיוני אחיד, והמשותף להן היה ייחוסן העצמי לזרם הקומוניזם או הסוציאליזם, כאשר מונחים אלה ביטאו בעיקר שאיפות אוטופיות לצדק חברתי שלא יכול להתגשם במשטר הקניין הפרטי הנוכחי, אלא מחייב מהפכה מסוג כלשהו, גם אם היא רק שינוי רדיקלי בדעת הקהל, ולא דווקא מהפכה אלימה.

מרכס ואנגלס הקימו קשרים עם האגף המהפכני של הצ'רטיסטים האנגלים, עם המפלגה הסוציאליסטית-דמוקרטית הצרפתית בהנהגתם של לידרו-רולן ולואי בלן, עם ברית "האחים הדמוקרטים" שאיחדה מהפכנים אנגלים, צרפתים, רוסים ופולנים, ובייחוד עם "ברית אנשי-הצדק". ברית זו היוותה אז התאחדות חשאית של פועלים ובעלי מלאכה, בעיקר גרמנים החיים מחוץ לגרמניה, בעלי השקפות מבית מדרשם של וויטלינג ובלנקי.

עמדותיו של ווילהלם וויטלינג (1808-1871) היו בתקופה זו עמדות של הסוציאליזם האוטופי הגרמני. חיבורו העיקרי "ערוכות ההרמוניה והחירות" (1842) כלל ביקורת חריפה של המשטר הקפיטליסטי ותוכניות מפורטות לבניית חברה קומוניסטית. אולם, וויטלינג, בהיותו מייצג את שאיפותיהם של בעלי המלאכה הזעירים, אליהם השתייך בעצמו, לא הגיע להבנת הדרכים לשחרורם הממשי של העובדים, זלזל בתיאוריה המהפכנית, חשב שבגרמניה אפשר לעבור ישירות ממונרכיה פיאודלית לרפובליקה קומוניסטית, לא הבין את תפקידו של מעמד הפועלים במהפכה החברתית, ואת המהפכה עצמה ראה כמרד ספונטני של חסרי הרכוש. התוכניות לבניית החברה הקומוניסטית אותן פיתח וויטלינג היו בעלות אופי אוטופי. כך למשל, את ביטול היחסים הקפיטליסטיים הוא הציע להתחיל מביטול הכסף.

עמדותיו של אוגוסט בלנקי (1805-1881) התגבשו בהשפעת המסורת המהפכנית של בפק, "קשר השווים" וממשיכי דרכם. בלנקי היה מהפכן נלהב שהקדיש את חייו לשחרור העובדים. הוא היה משוכנע כי העתיד שייך לקומוניזם וביקר בחריפות את הדמוקרטים הזעיר-בורגנים שטענו כי השגת חירויות פוליטיות תיטב מיד את מצב העובדים. בלנקי צידד במהפך אלם ובדיקטטורה מהפכנית שתבוא אחריו, אך בדומה לוויטלינג, זלזל בתיאוריה המהפכנית, לא הבין את תפקידו המיוחד של מעמד הפועלים, והניח שאפשר לבצע את המהפך כפעולה חד פעמית באמצעות קבוצה של מהפכנים מקצועיים ללא השתתפות רחבה של ההמונים. הקבוצות השונות בהנהגתו, בעלות שמות קונספירטיביים כגון: "אגודת המשפחות", "אגודת עונות השנה" ניסו לבצע מהפך מעין זה בשנים 1835 ו-1839 בצרפת אך נכשלו פעם אחר פעם, כי הן חסרו את תמיכת ההמונים.

הקשר בין מרכס ואנגלס לבין הברית נוצר עוד ב-1843 בלונדון. כפי שכתב מרכס לאחר שנים: "הוצאנו כמה מאמרים, חלקם בדפוס וחלקם בליטוגרפיה, בהם ביקרנו ללא רחם אותה תערוכת של סוציאליזם או קומוניזם צרפתי-אנגלי עם פילוסופיה גרמנית, תערוכת שהיוותה אז את משנתה הסודית של הברית; במקום זה הצענו לימוד מדעי של המבנה הכלכלי של החברה הבורגנית כבסיס התיאורטי האיתן היחיד, ולבסוף הסברנו בצורה פופולרית שלא מדובר על הגשמתה בחיים של מערכת אוטופית כלשהי, אלא על השתתפות מודעת בתהליך ההיסטורי של שינוי החברה המהפכני המתבצע לנגד עינינו".

למרות שנכשלו הניסיונות להוציא לאור את "האידיאולוגיה הגרמנית", החלה התפישה המטריאליסטית של ההיסטוריה, תגליתם החדשה של מרכס ואנגלס להשפיע עמדותיהם של "ברית אנשי-הצדק", והשנים 1845-1847 התאפיינו בדיונים, וויכוחים ומאבקים רעיוניים. עמדה בפניהם הבחירה בין העמדה האידיאליסטית, שעם כל כוונותיה הטובות להביא אושר וצדק לאנושות התבססה על עקרונות מופשטים, לבין העמדה המטריאליסטית, שלפיה את העקרונות עצמם אפשר להסיק רק מתנאי החיים הממשיים. הבחירה בין שתי העמדות המנוגדות גררה גם בחירה באמצעים מנוגדים. מהעמדה הראשונה נבעה שלילת המהפכה הפרולטרית, שכן העקרונות האידיאליסטיים המופשטים הובנו כעקרונות כלל אנושיים שלא יכלו לבוא לידי מימוש אם התנועה הקומוניסטית מטילה את יהבה על מעמד אחד מסוים היוצא כנגד שאר המעמדות. מהעמדה השנייה, המטריאליסטית, נבע לעומת זאת, שאת השינוי החברתי המיוחל, יכול לבצע רק המעמד המהפכני באמת, המעמד שתנאי חייו ההכרחיים במשטר הבעלות הפרטית מאלצים אותו להיות מהפכני, מאלצים אותו לא לדבר על המהפכה אלא לבצעה בפועל.

בסוף 1846, בהשפעתם של מרכס ואנגלס, הציעה הנהגת "ברית אנשי-הצדק" לקהילות המקומיות שלה, לדון ביחסו של הפרולטריון אל הבורגנות הזעירה, אל משנות דתיות שונות, ובמיוחד אל תיאוריות קומוניסטיות וסוציאליסטיות שונות. בדיונים אלה התבררה השפעת של רעיונותיהם של מרכס ואנגלס על חברי הברית. אנגלס כתב לאחר שנים: "אל מול עקרותן של ההשקפות התיאורטיות ששלטו עד כה והשגיאות המעשיות שנבעו מהן, בלונדון נוכחו יותר ויותר בצדקתה של התיאוריה החדשה שלנו, של מרכס ושל".

באביב 1847 החליטה "ברית אנשי-הצדק" לארגן את הברית מחדש, להפכה למפלגה קומוניסטית שתפעל בגלוי בכל מקום בו הדבר מתאפשר, והציעה למרכס ולאנגלס להצטרף אליה. בקונגרס לונדון של הברית שנערך בקיץ 1847 הוחלט על הצעדים הארגוניים: מעתה נקרא הארגון "ברית הקומוניסטים" וסיסמתו הזעיר-בורגנית הישנה "כל בני האדם אחים", הוחלפה בסיסמה הפרולטרית "פועלי כל הארצות, התאחדו!".

"דלות הפילוסופיה"

בתקופת המאבק הרעיוני ב"ברית אנשי-הצדק", כתב מרכס את "דלות הפילוסופיה", חיבור שיצא לאור בקיץ 1847. זוהי ביקורת חריפה על עמדותיו של פרודון, והרעיונות והטיעונים אליהם הגיע מרכס בכתובת החיבור תרמו לשינוי עמדותיהם של חברי הברית, שרבים מהם תמכו קודם לכן בעמדות הפרודוניסטיות. "דלות הפילוסופיה" נכתב כתשובה לספרו של פרודון "מערכת הסתירות הכלכליות, או הפילוסופיה של הדלות" שיצא לאור ב-1846.

עמדתו של פייר ז'וזף פרודון (1809-1865) ביטאה את שאיפתה של הבורגנות הזעירה לשמור על קניינה הזעיר מפני גזל מצד ההון הגדול. כבר בספרו הראשון "הקניין מהו?" טען פרודון ש"הקניין - הוא גניבה", אך בפועל גינה רק את הקניין הגדול והגן על הקניין הזעיר-בורגני. הוא הציע תוכניות לארגון של חליפין ללא כסף ושל אשראי חנם ללא ריבית, צעדים שהיו אמורים לשחרר את היצרן הזעיר מהניצול ומאיום ההתרוששות בידי ההון הגדול, וכן לפתור את כל הסתירות החברתיות. פרודון יצא נגד הקומוניזם בטענה שזה מהווה כפיה על חופש הפרט. הוא שלל שביתות ומאבק מעמדי בכלל ולמעשה טען שבמקום לבטל את הקפיטליזם ואת ייצור הסחורות כבסיס, אפשר לטהר בסיס זה מהשימוש לרעה שנעשה בו, לא לבטל את החליפין ואת ערך החליפין של הסחורות, אלא להפכם לכלליים ומוחלטים, כלומר ל"צודקים", חסרי תנודות ומשברים.

לפני פרסום "הפילוסופיה של הדלות" ביקש פרודון ממרכס שזה ייתן את ביקורתו המחמירה על הספר. ואכן, ביקורת זו לא אחרה לבוא בצורת "דלות הפילוסופיה", צורה אשר הביאה לקצה את ידידותם של שני האישים. בחיבורו חשף מרכס את חוסר הבנתו של פרודון ביסודות הכלכלה המדינית אותה הוא התיימר לבקר; את מרדפו האוטופי אחרי "מדע" ספולקטיבי המאפשר לפתור את הבעיות הממשיות באמצעות נוסחאות מופשטות, ללא חקר המציאות; את ניסיונו לרחף בין הפרולטרם לבורגנים בתור איש מדע, כאשר למעשה אינו יכול להתעלות מעל נקודת המבט של בורגני זעיר המתנדנד בין הון לעבודה, בין כלכלה מדינית לקומוניזם.

"המניפסט הקומוניסטי"

הקונגרס השני של "ברית הקומוניסטים" התקיים בסוף 1847, והחליט על חיבור תוכנית לברית החדשה. ביצוע המשימה הוטל על מרכס ואנגלס. תוכנית זו אכן חוברה והתפרסמה בפברואר 1848 - זהו "המניפסט הקומוניסטי". בכך תמו שלבי התגבשותו הראשונית של המרכסיזם. הרעיונות שהתגבשו משך מספר שנים הניבו כאן דבר חדש: אחדות של תיאוריה חברתית, פילוסופיה, ותכנית פעולה של מפלגה קומוניסטית שעתידה להנהיג את התנועה לביטול הקניין הפרטי - "התנועה הממשית המבטלת את המצב הנוכחי", כמאמר "האידיאולוגיה הגרמנית".

תיזות על פויארבך

1

חסרונו העיקרי של כל מטריאליזם עד כה - לרבות זה של פויארבך - הוא בכך שהעצם, המציאות, החושיות נתפסים רק בצורת האובייקט, או בצורת ההסתכלות, אך לא כפעילות אנושית חושית, כמעש (praxis), לא באופן סובייקטיבי. וכך יצא שאת הצד הפעיל, בניגוד למטריאליזם, פיתח האידיאליזם, אך רק באורח מופשט, שכן האידיאליזם אינו מכיר, כמובן, בפעילות הממשית, החושית, בתור שכזו. פויארבך רוצה לטפל באובייקטים חושיים, הנבדלים ממש מן האובייקטים המחשבתיים, אך את הפעילות האנושית עצמה אין הוא תופס כפעילות מושאית. על-כן, ב"מהות הנצרות" הוא רואה רק את הגישה התיאורטית כאנושית באמת, ואילו המעש (praxis) נתפס ונקבע אצלו רק בצורת הופעתו היהודית-מלוכלכת. על-כן אין הוא מבין את משמעותה של הפעילות "המהפכנית", "המעשית-ביקורתית".

2

השאלה, האם יש לייחס לחשיבה האנושית אמת מושאית, כלל אינה שאלה של תיאוריה, כי-אם שאלה מעשית. במעש (praxis) חייב האדם להוכיח את האמת, כלומר את הממשות ואת התוקף של חשיבתו, את מציאותה בעבר-מזה. המחלוקת בדבר ממשותה או אי-ממשותה של חשיבה המתבדלת מהמעש (praxis), אינה אלא שאלה סכולסטית בלבד.

3

התורה המטריאליסטית האומרת, כי האנשים הם יצירי הנסיבות והחינוך, וכי על-כן אנשים שנשתנו הם יצירי נסיבות אחרות וחינוך שנשתנה - תורה זו שוכחת שבני-האדם הם-הם המשנים את הנסיבות, ושהמחנך עצמו בדין הוא שיחונך. על כן מגיעה היא בהכרח לידי הפרדת החברה לשני חלקים, שאחד מהם נישא מעל לחברה (למשל, אצל רוברט אוואן).

את התואם של שינוי הנסיבות ושל הפעילות האנושית אפשר לתפוס ולהבין הבנה רציונלית רק בתור המעש המהפכני. (הערת תרגום; נוסח 1845: revolutionäre Praxis, נוסח 1888: umwälzende Praxis)

4

נקודת-המוצא של פויארבך היא עובדת הניכור העצמי הדתי, הכפלת העולם לעולם דתי, מדומה, ולעולם ממשי. פעלו הוא - להעמיד את העולם הדתי על מסדו החילוני. הוא כלל אינו שם לב, שלאחר השלמת פעלו זה, עדיין יש לעשות את העיקר. שכן העובדה, כי המסד החילוני נפרד מעצמו ומשתכן בשחקים, כאיזושהי מלכות עצמאית, עובדה זו אין לבאר אלא דווקא מתוך הקרע העצמי והסתירה העצמית של אותו מסד חילוני. על-כן צריך, ראשית, להבין אותו גופו בסתירתו, ואחר-כך לחולל בו תמורה מעשית על-ידי ביטולה של אותה סתירה; כך, למשל, לאחר שהמשפחה הארצית נגלתה כפתרון סודה של המשפחה הקדושה, הכרח הוא להעמיד את המשפחה הארצית עצמה לביקורת תיאורטית ולחולל בה תמורה מהפכנית מבחינה מעשית.

5

פויארבך, כיוון שאינו מרוצה מן החשיבה המופשטת, פונה אל ההסתכלות החושית; ואולם הוא תופס את החושיות לא כפעילות אנושית-חושית, מעשית.

6

פויארבך מעמיד את המהות הדתית על המהות האנושית. אבל מהות האדם אינה הפשטה הטבועה בפרט היחיד. במציאותה היא המכלול של כל היחסים החברתיים.

פויארבך, שהביקורת של מהות ממשית זו אינה מעיסוקו, אנוס, על-כן:

(1) לנקוט הפשטה מן המהלך ההיסטורי ולהתבונן ברגש הדתי [Gemüt] כדבר לעצמו וכן להניח קיומו של פרט אנושי מופשט - מבזבז.

(2) על-כן, המהות האנושית תתואר אצלו כ"סוג" בלבד, ככלליות פנימית, אילמת, המקשרת יחידים רבים קשרי-טבע בלבד.

7

על-כן אין פויארבך רואה ש"הרגש הדתי" הוא עצמו תוצר חברתי ושהיחיד המופשט, שהוא מנתח שייך במציאות לצורת-חברה מסוימת.

8

חיי החברה מעשיים הם במהותם. כל מיני המסתורין, המטים את התיאוריה אל המיסטיציזם, מוצאים את פתרונם הרציונלי במעש (Praxis) האנושי ובהבנת המעש (Praxis) הזה.

9

השיא שאליו מגיע המטריאליזם ההסתכלותי, כלומר המטריאליזם התופס את החושיות לא כפעילות מעשית, הוא - ההסתכלות שלו בפרטים הנפרדים המצויים ב"חברה האזרחית".

10

נקודת המבט של המטריאליזם הישן היא החברה "האזרחית"; נקודת המבט של המטריאליזם החדש היא החברה האנושית או האנושות שהחברה.

11

הפילוסופים אך פירשו באופנים שונים את העולם, אך העיקר הוא לשנותו.

נרשם בידי קרל מרכס באביב 1845. פורסם לראשונה ע"י פרידריך אנגלס כנספח לחיבורו "לודוויג פויארבך וחתמתה של הפילוסופיה הגרמנית הקלאסית".

האידיאולוגיה הגרמנית

פתח-דבר

מאז ומתמיד יצרו להם בני-האדם דימויים מסולפים על עצמם, על מה שהם או מה שעליהם להיות. לפי דימוייהם על אלוהים, האדם הנורמלי וכיו"ב - הסדירו את היחסים שביניהם. יצירי רוחם נהפכו לשולטים-בהם. הם, היוצרים, כרעו ברך בפני יצוריהם. הבה ונשחרר את עצמנו מתעתועי-הדמיון, האידיאות, הדוגמות, הישויות המדומות שתחת עולם אנו נמקים. הבה ונתקומם נגד שלטונן זה של המחשבות. פלוני אומר: הבה ונלמד את בני-האדם להחליף דימויי-שווא אלו במחשבות התואמות את מהות האדם; אלמוני אומר: הבה ונלמד אותם להתייחס לדימויים אלו באורח ביקורתי; פלמוני אומר: הבה ונסלק דימויים אלו ממוחנו - והמציאות הקיימת תתמוטט מאליה.

דמיונות תמימים וילדותיים אלו מהווים את גרעינה של הפילוסופיה ההגליאנית הצעירה החדשה; לא זו בלבד שפילוסופיה זו נתקבלה על-ידי הציבור בגרמניה בחרדה וביראת-כבוד, אף *גיבורינו הפילוסופיים* הכריזו ברבים על דמיונות אלו כי טמונה בהם סכנה של הפיכת העולם וכי חוסר-הריסון שבהם הוא פלילי. מטרת הכרך הראשון של פרסום זה היא להסיר את המסווה מעל השיות הללו המעמידות פני זאבים והנחשבות כן, להראות כיצד אינם אלא חוזרים בגעייה בלשון פילוסופית על השקפותיו של הבורגני הגרמני, כיצד שחצנותם של פרשנים פילוסופיים אלה אינה אלא אספקלריה למסכנות הנסיבות הגרמניות הממשיות. מטרתו של חיבור זה היא לערער את האמון במאבק הפילוסופי נגד צלליה של המציאות - מאבק המדבר אל לבו של העם הגרמני השקוע בחלומות והוזה בהקיץ.

היה-היה אי-פעם איש תם אשר שיער כי בני-האדם טובעים במים רק מחמת שהם רדופים על-ידי *מחשבת-הכובד*. אילו הצליחו לסלק ממוחם דימוי זה על-ידי כך שהיו, דרך משל, מכריזים אותו לאמונת-הבל, לדימוי דתי, הרי שהיו משתחררים מכל סכנה הנשקפת להם מן המים. כל ימי חייו לחם באשליית-הכובד, שהסטטיסטיקה סיפקה לו הוכחות חדשות ומרובות בדבר תוצאותיו המזיקות. איש תם זה היה אב-טיפוס לפילוסופים המהפכניים הגרמניים החדשים.

פרק 1. פויארבר

הניגוד שבין ההשקפה המטריאליסטית והאידיאליסטית

[1. אידיאליזם ומטריאליזם]

[האשליה של האידיאולוגיה הגרמנית]

לפי מה שמודיעים האידיאולוגים הגרמנים, עברה על גרמניה בשנים האחרונות מהפכה שאין כדוגמתה. תהליך-התפרקותה של השיטה ההגליאנית, שפתח בו שטראוס, התפתח לכלל תסיסה כללית שכל "כוחות האתמול" נסחפו לתוכה. מתוך תוהו ובוהו זה עלו וקמו ממלכות רבות-עוצמה - על-מנת לשוב ולשקוע מיד, התגלו גיבורים להרף-עין - על-מנת לשוב ולהיקלע לתוך החשיכה על-ידי מתנגדים זריזים וחזקים מהם. זו הייתה מהפכה שהמהפכה הצרפתית היא משחק-ילדים לעומתה, זהו מאבק עולמי שלצדו מתגמדות מלחמות-הדיאדוכים! העקרונות באו זה בעקבות זה, גיבורי המחשבה הופיעו זה אחר זה במהירות שלא-תשווער, ובשלוש השנים מ-1842 עד 1845 סולקו בגרמניה דברים רבים יותר מאשר בשלוש מאות שנה.

כל זה אמור היה להתרחש בתחומה של המחשבה הטהורה. אין ספק שמדובר בהתרחשות מעניינת: תהליך ריקבונה של הרוח המוחלטת. כיוון שכבה זיק-חייה האחרון, החלו חלקיו השונים של *caput mortuum*¹ זה להירקב, יצרו תרכובות חדשות ופיתחו חומרים חדשים. תעשיית-הפילוסופיה, שהתקיימו עד כה מניצולה של הרוח המוחלטת, הטילו עתה את יתבם על התרכובות החדשות. כל אחד החל להפיץ בלהט רב ככל האפשר את השיר שנפל בחלקו. עניין זה לא יכול היה להתרחש ללא תחרות. תחילה נוהלה זו בצורה מיושבת ומאופקת. לאחר מכן, כשגדל ההיצע בשוק הגרמני ולמרות כל המאמצים לא נמצאו קופצים על סחורה זו בשוק העולמי, הושחת המסחר כמנהג-גרמניה על דרך של ייצור מזויף ומדומה, קילקול האיכות, עירובו של חומר-הגלם בסיגים, זיוף תוויות, מכירות מדומות, הונאת-שטרות ופיתוחה של שיטת-אשראי נעדרת כל בסיס מציאות. התחרות התפתחה לכלל קרב מר שמשבחים ומציגים אותו עתה כתנועה היסטורית עולמית, כיוצרת תוצאות והישגים עצומים.

על-מנת להעדיף נכונה תגרנות-שוק פילוסופית זו, המעוררת תחושת נדיבות לאומית אפילו בלב האזרח הגרמני המהוגן; על-מנת להבהיר את הקטנוניות, את צרות-המוחין הקרתנית של תנועה הגליאנית צעירה זו; על-מנת להדגים ניגוד טרגי-קומי זה שבין מפעליהם הממשיים של גיבורים אלו לבין האשליה בדבר מפעלים אלו - לשם כך יש להשקיף על כל המחזה הזה מנקודת-ראות המצויה מחוץ לגבולותיה של גרמניה.²

[1.] האידיאולוגיה בכלל, והאידיאולוגיה הגרמנית בפרט

עד לניסיונותיה האחרונים לא עזבה הביקורת הגרמנית את קרקע הפילוסופיה. לא זו בלבד שמעולם לא בחנה את הנחותיה המוקדמות הכלליות-פילוסופיות; אף כל שאלותיה צמחו על קרקעה של שיטה פילוסופית מסוימת, השיטה ההגליאנית. לא רק בתשובותיה, כי אף בשאלותיה עצמה טמונה הייתה מיסטיפיקציה. תלות זו

¹ בלטינית - ראש מת, כאן במשמעות של: שיירים מתים.

² בכתב היד מועבר כאן קו מחיקה על הקטע הבא: "לכן, לפני שניגש לביקורת הייחודית של נציגיה המסוימים של תנועה זו, אנו מקדימים כמה הערות כלליות, המבהירות את ההנחות המוקדמות האידיאולוגיות המשותפות לכולם. הערות אלה יספיקו על מנת לאפיין את נקודת המבט של ביקורתנו במידה הנדרשת להבנתם ולביסוסם של מאמרי הביקורת הבאים. אנו מפנים הערות אלה דווקא כלפי פויארבר, משום שהוא היחיד שעשה ולו רק צעד אחד קדימה, ושאת עבודותיו אפשר לנתח *de bonne foi* [ברצינות]."

1. האידיאולוגיה בכלל, והפילוסופיה הגרמנית בפרט

א. אנו מכירים מדע אחד ויחיד, מדע ההיסטוריה. את ההיסטוריה ניתן לבחון משני צדדים, אפשר לחלקה להיסטוריה של הטבע, ולהיסטוריה של בני האדם. שני צדדים אלה קשורים אהדדי; כל עוד קיימים בני אדם, ההיסטוריה של הטבע וההיסטוריה של בני האדם מתנות זו את זו. ההיסטוריה של הטבע, זו הקרויה מדע-הטבע אינה מעיינינו כאן; ואילו בהיסטוריה של בני האדם נאלץ לעסוק, מכיוון ש כמט כל האידיאולוגיה היא או תפישה מסולפת של היסטוריה זו, או התעלמות מוחלטת ממנה. האידיאולוגיה עצמה היא רק צד אחד של היסטוריה זו."

בהגל היא הסיבה לכך שבין המבקרים החדישים הללו אין אף אחד שניסה לפתח ביקורת מקיפה על השיטה ההגליאנית, וזאת בעוד שכל אחד מהם סבור שהוא מצוי מעבר להגל. פולמוסם כנגד הגל ובינם לבין עצמם מצטמצם לכך, שכל אחד מוצא לו צד אחד של השיטה ההגליאנית ומפנה אותו נגד השיטה כולה כמו גם נגד הצדדים שהודגשו על-ידי האחרים. תחילה הדגישו קטגוריות הגליאניות טהורות, בלתי-מזויפות, כמו "סובסטנציה", "תודעה עצמית"; לאחר מכן חיללו קטגוריות אלו על-ידי שמות-חולין כגון "הסוג", "היחיד במינו", "האדם" וכיו"ב.

כל הביקורת הפילוסופית הגרמנית משטראוס ועד שטירנר³ מצטמצמת לביקורת הדימויים הדתיים³. המבקרים פתחו בדת המציאותית ובתיאולוגיה הממשית. מה פירושם של תודעה דתית, דימוי דתי - עניין זה פורש במהלך ההתפתחות בדרכים שונות. ההתקדמות טמונה הייתה בכך, שההשקפות שהן לכאורה שליטות-בכיפה ושהן מטפיזיות, פוליטיות, משפטיות, מוסריות ואחרות נתפרו ככלולות בתחומן של ההשקפות הדתיות או התיאולוגיות. בדומה לכך הסבירו את התודעה הפוליטית, המשפטית, המוסרית בתור תודעה דתית ותיאולוגית, והאדם הפוליטי, המשפטי, המוסרי, סיכומו של דבר: "האדם", הוכרז כאדם דתי. שלטונה של הדת הונח מראש. יותר ויותר הסבירו כל יחס מצוי כיחס דתי והפכוהו לפולחן - פולחן המשפט, פולחן המדינה וכיו"ב. התברר כי בכל מקום בדוגמות ובאמונה בדוגמות עסקינן. יותר ויותר נעשה העולם לקדוש, עד שבסופו של דבר עלה בידי מכם הקדוש לקדשו ⁴en bloc על קרבו ועל כרעיו - ולהיפטר ממנו אחת ולתמיד.

ההגליאנים הוותיקים חשבו שהכל הובן על ידם משעה שהועמד על קטגוריה לוגית הגליאנית. ההגליאנים הצעירים ביקרו את הכל על-ידי כך שייחסו לו דימויים דתיים והכריזו אותו לעניין תיאולוגי. ההגליאנים הצעירים מסכימים עם ההגליאנים הוותיקים באשר לאמונה כי הדת, המושגים, הכללי, שולטים בעולם הקיים. ההבדל הוא רק בזאת, שסיעה אחת נלחמת בשלטון זה כבתפישת שלטון שלא-כדין, ואלו האחרת חוגגת אותו כלגיטימי.

כיון שלפי הגליאנים צעירים אלו הדימויים, המחשבות, המושגים, כלל התוצרים של התודעה שהפכה להיות עצמאית בידיהם, מהווים את האזיקים הממשיים לבני-האדם (בדיוק כשם שהוכרזו הללו על-ידי ההגליאנים הוותיקים כזיקות האמיתיות של החברה האנושית) - הרי שברור הוא כי אין ההגליאנים הצעירים חייבים להילחם אלא נגד אשליותיה של התודעה. כיוון שלפי דמיונם יוצא כי יחסיהם של בני-האדם, כל מעשיהם ומפעליהם, אזיקיהם ומגבלותיהם, אינם אלא פרי דמיונם, הרי שמציגים הם בפניהם במירב העקביות את העיקרון המוסרי התובע להחליף את תודעתם הנוכחית בתודעה אנושית, ביקורתית או אגואיסטית, ולסלק על-ידי כך את מגבלותיהם. תביעה זו לשינוי התודעה מתמצית בתביעה לפרש את הקיים בצורה אחרת, כלומר להכיר בו באמצעות פירוש אחר. האידיאולוגים ההגליאנים הצעירים הם (למרות הפראזות שלהם ה"מזעזעות יסודי-עולם") השמרנים המובהקים ביותר. האחרונים-שבהם גילו את הביטוי הנכון לפעילותם שעה שסברו שאין הם נלחמים אלא נגד "פראזות". אולם הם שוכחים כי לעומת פראזות אלו אין הם עצמם מציבים אלא פראזות בלבד וכי אין הם נלחמים בשום פנים ואופן בעולם הקיים המציאותי שעה שהם נלחמים בפראזות של עולם זה. התוצאות היחידות שביקורת פילוסופית זו עשויה להוביל אליהן היו כמה הבהרות דתיות-היסטוריות בודדות - ונוסף לכך חד-צדדיות - בדבר הנצרות; כל שאר סברותיהם אינם אלא קישוטים נוספים לטענתם שאכן גילו באמצעות הבהרות חסרות-חשיבות אלו תגליות בעלות משמעות היסטורית עולמית.

אין בקרב פילוסופים אלו אפילו אחד שהעלה בדעתו להקשות בדבר הזיקה בין הפילוסופיה הגרמנית והמציאות הגרמנית, בדבר הקשר בין ביקורתם לבין סביבתם החומרית שלהם.

2. הנחות היסוד של התפישה המטריאליסטית של ההיסטוריה]

הנחות היסוד שבהן אנו פותחים אינן בשום פנים ואופן שרירותיות, אינן בגדר דוגמות; הן הנחות יסוד מציאותיות, וניתן להתעלם מהן רק על דרך הדמיון. אנו פותחים ביחידים הממשיים, בפעילותם בתנאי החיים החומריים שלהם - בין אם הם נתונים להם ובין אם נוצרו על-ידי פעולתם. הנחות-יסוד אלו ניתנות אפוא לבחינה אמפירית טהורה.

מטבע הדברים הוא שהנחת היסוד הראשונה של כל היסטוריה אנושית הוא קיומם של יחידים אנושיים חיים.⁵ הממצא העובדתי הראשון הניתן לקביעה הוא, אם כן, ארגונים הגופני של יחידים אלו ויחסם הנתון על-ידי

³ בכתב היד מועבר כאן קו מחיקה על הקטע הבא: "שהתיימרה להיות מצילת-העולם האבסולוטית מכל רע. הדת נבחנה ופורשה כל העת כסיבתם האחרונה של כל היחסים המאוסים על פילוסופים אלה, כאויב העיקרי".

⁴ כליל, מתחילתו ועד סופו

⁵ בכתב היד מועבר כאן קו מחיקה על הקטע הבא: "המעשה ההיסטורי הראשון של יחידים אלה, מעשה שהודות לו הם נבדלים מהחיות, הוא לא בזה שהם חושבים, אלא בזה שהם מתחילים לייצר את אמצעי המחיה הנחוצים להם".

כך אל שאר הטבע. טבעי הוא שאין אנו יכולים להיכנס כאן לתכונותיהם הפיזיות של בני-האדם עצמם ולא לתנאים הטבעיים שבני-האדם מצויים בהם - תנאים גיאולוגיים, אורו-הידרוגרפיים, אקלימיים ואחרים.⁶ כל כתיבת-היסטוריה חייבת לפתוח בהנחות יסוד טבעיות אלו ובהשתנותן על-ידי פעילותם של בני-האדם במהלכה של ההיסטוריה.

ניתן לאבחן את בני האדם מבעלי-החיים על-ידי התודעה, על-ידי הדת, על-ידי כל דבר שבעולם. הם עצמם מתחילים לאבחן את עצמם מן החיות משעה שהם מתחילים לייצר את אמצעי-מחייתם, צעד שהוא מותנה על-ידי ארגונים הגופני. עם שבני-האדם יוצרים את אמצעי מחייתם, הריהם יוצרים בעקיפין את חייהם החומריים עצמם.

האופן שבו יוצרים בני-האדם את אמצעי-מחייתם תלוי תחילה בתכונותם של אמצעי-המחיה הנתונים ושיש לייצרם מחדש.

אופן זה של הייצור יש לעיין בו לא רק מצד זה שהוא מהווה את ייצורו-מחדש של קיום היחידים. יתר על כן: הוא מהווה אורח מסוים של פעילות אותם יחידים, אורח מסוים של ביטוי חייהם, אורח-חיים מסוים שלהם. כפי שבני-אדם נותנים ביטוי לחייהם, כך הם. טיבם חופף אפוא לייצורם - חופף הן ל מה שהם מייצרים והן ל איך שהם מייצרים. מה שהיחידים מהווים תלוי אפוא בתנאים החומריים של ייצורם.

ייצור זה מופיע לראשונה רק עם *דיבני האוכלוסין*. מצד עצמו הריהו שוב מתנה מגע-ומשאⁱⁱⁱ [Verkehr] בין היחידים. צורתו של מגע-ומשא זה מותנית מצדה על-ידי הייצור.

3. הייצור והמגע-ומשא. חלוקת-העבודה וצורות הקניין: שבטית, עתיקה, פיאודלית

יחסי הגומלין בין אומות שונות תלויים בכך באיזו מידה פיתחה כל אחת מהן את כוחות הייצור שלה, את חלוקת-העבודה ואת המגע-ומשא הפנימי. משפט זה מקובל על הכול. אבל לא רק יחסה של אומה אחת לחברתה, אלא כל המבנה הפנימי של אותה אומה הוא-עצמו תלוי בדרגת ההתפתחות של ייצורה ובמגעה-ומשאה הפנימי והחיצוני. באיזו מידה מפותחים כוחות הייצור של אומה כלשהי, על זאת מראה בצורה החותכת ביותר דרגת התפתחותה של חלוקת-העבודה. כל כוח-ייצור חדש, במידה שאין זו הרחבה כמותית גרידא של כוחות הייצור הידועים עד כה (למשל עיבודן של קרקעות חדשות), גורר אחריו השתכללות חדשה של חלוקת-העבודה.

תחילה גורמת חלוקת-העבודה בתוך האומה להפרדתה של העבודה התעשייתית והמסחרית מן העבודה החקלאית, ובעקבות כך להפרדת העיר מן הכפר ולניגוד האינטרסים בין שניהם. התפתחותה הנוספת מביאה להפרדת העבודה המסחרית מן התעשייתית. בעקבות חלוקת-העבודה מתפתחות בעת ובעונה אחת בקרב הענפים השונים קבוצות שונות של יחידים המשתפים פעולה בצורות שונות של עבודה. מעמדם ההדדי של קבוצות נבדלות אלו מותנה על-ידי צורות הפעילות של העבודה החקלאית, התעשייתית והמסחרית (פטריארכליזם, עבדות, שדרות, מעמדות). ניתן לראות אותם יחסים עצמם בתנאי מגע-ומשא מפותחים ביחסים של האומות השונות זו לזו.

דרגות ההתפתחות השונות של חלוקת-העבודה הן בעת ובעונה אחת צורות שונות של קניין; כלומר, כל דרגה נתונה של חלוקת-עבודה תתנה גם את יחסיהם ההדדיים של בני-האדם ביחס לחומר העבודה, למכשיריה ולתוצרה.

צורת הקניין הראשונה היא צורת הקניין השבטית. היא מתאימה לדרגת הייצור הבלתי-מפותחת, בה מתקיים עם מן הציד ומן הדיג, מגידול בהמות או לכל היותר מעבודת-אדמה. במקרה האחרון מניחה צורת קניין זו כמות מרובה של אדמות בלתי-מעובדות. בדרגה זו מפותחת חלוקת-העבודה במידה מועטת בלבד ומסתכמת בהתרחבותה הנוספת של חלוקת-העבודה המצויה במשפחה, חלוקת-עבודה שהתהוותה באופן טבעי. המבנה החברתי מתמצא אפוא בהתרחבותה של המשפחה: ראשי בתי-אב פטריארכליים, מתחתיהם חברי-השבט, לבסוף העבדים. העבדות הטמונה במשפחה מתרחבת לראשונה עם גידול האוכלוסייה והצרכים ועם התרחבותו של המגע-ומשא החיצוני, הן על דרך המלחמה והן על דרך סחר-החליפין.

צורת הקניין השנייה היא קניין הקהילייה והמדינה העתיקה, הנוצר על-ידי התאחדותם של שבטים אחדים לעיר על דרך של חוזה או כיבוש; העבדות נשארת בעינה. בצדו של קניין הקהילייה מופיע הקניין הפרטי, תחילה במטלטלין ולאחר מכן בנכסי דלא נייד, אולם בצורת סטייה הכפופה לקניין הקהילייה. רק בהיותם קהילייה יש לאזרחי-המדינה עוצמה ביחס לעבדיהם העובדים, ובכך הריהם צמודים לצורת קניין-הקהילייה. הקניין-הפרטי השיתופי של אזרחי-המדינה האקטיביים הוא שמאלצם להישאר מול העבדים בהתאגדות זו, שהתהוותה באופן טבעי. מסיבה זו מתפורר כל המבנה החברתי המתבסס על כך (ויחד עמו כוחו של העם) ככל שמתפתח הקניין הפרטי בנכסי דלא נייד. חלוקת-העבודה מפותחת כבר יותר. אנו מוצאים כבר את הניגוד בין העיר לכפר, לאחר

⁶ בכתב היד מועבר כאן קו מחיקה על הקטע הבא: "אך יחסים אלה מתנים לא רק את הארגון הגופני הראשוני, זה הנוצר באופן טבעי, ובייחוד את הבדלי הגזעים, אלא גם את כל התפתחותו - או חוסר התפתחותו - בהמשך, עד עצם היום הזה".

מכן את הניגוד בין מדינות המייצגות את האינטרס העירוני לבין אלו המייצגות את האינטרס הכפרי, ובתוכן של הערים מתפתח הניגוד שבין תעשייה לסחר ימי. היחס המעמדי בין אזרחים לעבדים מגיע להשתכללותו המלאה. עם התפתחות הקניין הפרטי מופיעים כאן לראשונה אותם יחסים שנשוב ונמצאם, אמנם בצורה נרחבת יותר, בקניין הפרטי המודרני. מצד אחד ריכוזו של הקניין הפרטי שתחילתו ברומי בשלב מוקדם ביותר (הוכחה: החוק האגרארי הליקיני⁷), למן מלחמות-האזרחים ושהתפתח במהירות בתקופת הקיסרים; מצד שני ובקשר לכך הפיכתם של האיכרים הזעירים הפלביים לפרולטריון, שלא הגיע עם זאת לכלל התפתחות עצמאית מחמת מעמד-החצאין שלו בין אזרחים בעלי-קניין מכאן ועבדים מכאן⁸.

הצורה השלישית היא הקניין הפיאודלי או קניין-השדרות. אם יצאה התקופה העתיקה מן העידן וסביבתה, הרי שימי-הביניים יצאו מן הכפל. נקודת מוצא ראשונה זו הותנתה על-ידי מיעוט האוכלוסייה שהייתה מפוזרת על-פני שטחי-קרקע נרחבים ולא קיבלה תוספת ניכרת מצד הכובשים. בניגוד ליוון ולרומי פותחת אם כן ההתפתחות הפיאודלית בשטח נרחב הרבה יותר, שהוכן על-ידי כיבושי הרומאים ועל-ידי הרחבת החקלאות שהייתה קשורה עמם מלכתחילה. המאות האחרונות של התפוררות הקיסרות הרומית וכיבוש הברברים הרסו כמות ניכרת של כוחות-ייצור; החקלאות נמצאה בשפל המדרגה, התעשייה התפוררה מחמת היעדר שוק, המסחר נרדם או שהופסק בכוח, האוכלוסייה הכפרית והעירונית נתמעטה. תנאים נתונים אלו ואופן הארגון של הכיבוש המותנה בכך פיתחו את הקניין הפיאודלי בהשפעת מבנה-הצבא הגרמני. קניין זה מבוסס שוב, כקניין השבטי והקהילתי, על שיתופיות, אולם בתור המעמד המייצר במישרין ניצבים מולה לא העבדים (כבעת העתיקה) כי אם האיכרים הזעירים הצמיתים. בעת ובעונה אחת, עם השתכללותו המלאה של הפיאודליזם, מתגלה גם הניגוד כלפי הערים. המבנה ההיררכי של הקניין הקרקעי והפמליות החמושות הנלוות לכך העניקו לאצולה את כוחה כלפי הצמיתים. מבנה פיאודלי זה היה, ממש כקניין-הקהילה העתיקה, התאגדות המכוונת כנגד המעמד המייצר הנשלט; רק הצורה של ההתאגדות ושל היחס אל המייצרים הבלתי-אמצעיים הייתה שונה, כיוון שהיו בנמצא תנאי-ייצור שונים.

למבנה פיאודלי זה של הקניין הקרקעי הקביל בערים הקניין הקורפורטיבי, הארגון הפיאודלי של המלאכה. הקניין מורכב היה כאן מעבודתו של כל יחיד. הכרח ההתאגדות כנגד אצולת-השוד המאוגדת, הצורך באולמות שווקים משותפים בתקופה שבה כל תעשיין היה גם סוחר, התחרות הגוברת בין הצמיתים שנמלטו וזרמו אל הערים המתפתחות ופורחות, המבנה הפיאודלי של כל הארץ - כל אלה גרמו להיווצרות הגלדות; הקפיטל שנחסך בהדרגה על-ידי בעלי-מלאכה בודדים ומספרם היציב בעת גידול האוכלוסייה יצרו את יחסי השוליה והצורך, ויחסים אלו יצרו בעיר היררכיה דומה לזו שבכפר.

הקניין העיקרי בתקופה הפיאודלית היה מורכב אפוא מצד אחד מקניין קרקעי, על הצמיתות הקשורה בו, ומצד שני מעבודה עצמית עם קפיטל זעיר השולט על שוליות. מבנה שניהם היה מותנה על-ידי יחסי-הייצור המוגבלים - עבודת-האדמה המצומצמת והגסה וצורת-המלאכה של התעשייה. בתקופת הפריחה של הפיאודליזם הייתה-בנמצא אך מעט חלוקת-עבודה. כל ארץ כללה בתוך עצמה את הניגוד שבין העיר לכפר; מבנה-השדרות הפיאודלי היה אמנם מבוסס בחריפות, אך פרט להבדל שבין נסיכים, אצולה, כמורה ואיכרים בכפר ורבי-אומנים, שוליות, מתלמדים ובמהרה גם שכירי-יום בעיר, לא הייתה בנמצא שום חלוקת-עבודה בעלת-משמעות. בחקלאות הקשתה עליה צורת העיבוד המפוצלת חלקות-חלקות, שלצדה התפתחה תעשיית-הבית של האיכרים; בתעשייה לא הייתה העבודה מחולקת כל-עיקר בתוכם של המקצועות השונים, ומעט מאוד ביניהם. ההפרדה בין תעשייה למסחר מצויה הייתה בערים הישנות יותר, והתפתחה בחדשות יותר רק במאוחר, כאשר באו הערים בקשרי גומלין.

התאחדותם של שטחים גדולים למדי לממלכות פיאודליות הייתה בחינת צורך לאצולה הקרקעית כמו גם לערים. בראש ארגונו של המעמד השליט, האצולה, עמד אפוא תמיד מונרך.

4. מהותה של התפישה המטריאליסטית של ההיסטוריה. ההווה החברתית והתודעה החברתית

כך הוא אפוא העניין: יחידים מסוימים, הפעילים באורח יצרני באופן מסוים⁷ נכנסים ליחסים חברתיים ופוליטיים מסוימים אלו. ההתבוננות האמפירית חייבת להוכיח בכל מקרה בודד, באופן אמפירי וללא שום מיסטיקציה וספקולציה, את הקשר בין המבנה החברתי והפוליטי לבין הייצור. המבנה החברתי והמדינה מתפתחים תמיד מתוך תהליך-החיים של יחידים מסוימים; אולם עניין זה נובע מיחידים אלו לא כמו שהם עשויים להופיע בדימויים העצמי או בדימויים של אחרים, אלא כפי שהם קיימים במציאות, דהיינו כפי שהם פועלים במציאות, כפי שהם יוצרים באופן חומרי, דהיינו כפי שהם פעילים בתנאים חומריים מסוימים

⁷ הגרסה הראשונית: "יחידים מסוימים הנמצאים ביחסי ייצור מסוימים"

ובמגבלות, הנחות מוקדמות ותנאים שהם בלתי-תלויים ברצונם השרירותי שלהם.⁸ יצירת האידיאות, הדימויים, התודעה, אחוזה מלכתחילה במישרין בפעילות החומרית ובמגע-ומשא החומרי של בני-האדם, בלשונם של החיים המציאותיים. הדימוי, החשיבה, המגע-ומשא הרוחני של בני-האדם מופיעים כאן עדיין כביטוי ישיר של התייחסות חומרית. אותו הדבר חל גם על היצירה הרוחנית כפי שהיא מתבטאת בלשון הפוליטיקה של העם, החוקים, המוסר, הדת, המטפיזיקה וכיו"ב. בני-האדם הם יוצרי דימויים, האידיאות שלהם וכיו"ב - אך מדובר באנשים המציאותיים, הפעילים במציאות, כפי שהם מותנים על-ידי התפתחות מסוימת של כוחות-הייצור שלהם ושל המגע-ומשא הנלווה לכך עד לצורות המפותחות ביותר.⁹ לעולם אין התודעה יכולה להיות אלא ההווה המודעת - והווייתם של בני-האדם היא תהליך-חיים המציאותי. אם מופיעים בני-האדם ויחסיהם בכל האידיאולוגיה כשם נעמדים על ראשם כמו בתא-אופל (camera obscura), הרי שתופעה זו נובעת מתהליך-חיים ההיסטורי, כשם שהיפוכם של האובייקטים ברשתית-העין נובע במישרין מתהליך-החיים הפיזי.

בניגוד גמור לפילוסופיה הגרמנית, היורדת מן השמים אל הארץ, עולים אנו כאן מן הארץ אל השמים. כלומר, אין אנו פותחים במה שאומרים, סוברים ומדמים לעצמם בני-האדם, כשם שאין אנו פותחים בבני-האדם האמורים, הנחשבים, המסתברים, המדומים, על-מנת להגיע משם אל בני-האדם החיים-וקיימים. אנו פותחים בבני-האדם הפעילים במציאות ומתארים, מתוך תהליך-חיים המציאותי, גם את התפתחות הבבואות וההדים האידיאולוגיים של תהליך-חיים זה. אף יצורי-הערפל של מוח האדם הם תוצרים הכרחיים של תהליך חיים החומרי, הניתן לקביעה אמפירית והקשור להנחות מוקדמות חומריות. המוסר, הדת, המטפיזיקה וכל שאר האידיאולוגיה וצורות-התודעה המתאימות להם אינם מקיימים יותר את מראית-העין של עצמאותם. אין להם שום היסטוריה, אין להם שום התפתחות זולת זו של בני-האדם המושגים את ייצורם החומרי ואת מגעם-ומשאם החומרי ויחד עם מציאות זו הם משנים אף את חשיבתם ואת יצירי-חשיבתם. לא התודעה קובעת את החיים, כי אם החיים את התודעה. בצורת העיון הראשונה פותחים בתודעה כאילו הייתה היא היחיד החי-וקיים, ואילו בצורה השנייה, ההולמת לחיים המציאותיים, פותחים ביחידים החיים-וקיימים המציאותיים עצמם ומתבוננים בתודעה רק כבתודעתם שלהם.

צורת-עיון זו אינה נעדרת הנחות מוקדמות. היא פותחת בהנחות המוקדמות המציאותיות, אין היא גורעת עין מהן אפילו לרגע אחד. הנחותיה המציאותיות הם בני-האדם לא באיזו בדידות וקביעות דמיונית, אלא בתהליך התפתחותם המציאותי הניתן לאבחנה אמפירית בתנאים מסוימים. משעה שתואר תהליך חיים פעיל זה, חדלה ההיסטוריה להיות אוסף של עובדות מתות כפי שהיא אף אצל האמפיריקנים המופשטים, או פעולה מדומה של סובייקטים מדומים, כפי שהיא אצל האידיאליסטים.

במקום שם נפסקת הספקולציה, בחיים המציאותיים, שם תחילתם של המדע המציאותי, הפוזיטיבי, תיאור הפעילות המעשית, תהליך ההתפתחות המעשי של בני-האדם. נעלמות הפראזות בדבר התודעה, ידיעה מציאותית חייבת לבוא במקומן. משעה שתוארה המציאות, מאבדת הפילוסופיה העומדת ברשות עצמה את מדיהם הקיום שלה. לכל היותר עשוי לבוא במקומה סיכום התוצאות הכלליות ביותר שניתן להפשיטן מן ההתבוננות בהתפתחות ההיסטורית של בני-האדם. הפשטות אלו אין להן, בשביל עצמן, כשהן מנותקות מן ההיסטוריה המציאותית, כל ערך שהוא. הן יכולות לשמש אך-ורק לשם הקלת סידורו של החומר ההיסטורי על-ידי כך שידגישו את הסדר העוקב של השכבות הבודדות שלו. בשום פנים ואופן אין הן נותנות, כפילוסופיה, מרשם או תרשים שלפיו ניתן לגזור את התקופות ההיסטוריות. הקושי מתחיל, לעומת זאת, רק משעה שפונים אל ההתבוננות והסידור של החומר, אם של העבר או של ההווה, כאשר פונים אל התיאור המציאותי: סילוקם של קשיים אלו מותנה בהנחות מוקדמות שאי-אפשר בשום פנים לתת אותן כאן, שכן הן עולות אך-ורק מתוך מחקר תהליך-החיים המציאותי ופעילותם של היחידים בכל תקופה. אנו נברור כאן אחדות מהפשטות אלו שאנו נזקקים להן לעומתה של האידיאולוגיה ונבהירן לאור דוגמאות היסטוריות.

⁸ בכתב היד מועבר כאן קו מחיקה על הקטע הבא: "הדימויים שיחידים אלה יוצרים לעצמם, הם דימויים על יחסם לטבע, או על היחסים ביניהם לבין עצמם, או על מהותם הם. ברור, שבכל המקרים הללו מהווים דימויים אלה ביטוי מודע - ממש או מדומה - ליחסיהם הממשיים ולפעילותם הממשית, לייצורם, ולמגע-ומשא שלהם, לארגונם החברתי והפוליטי. ההנחה ההפוכה אפשרית רק במקרה שמלבד רוחם של היחידים הממשיים, המותנים חומרית, מניחים עוד רוח מיוחדת. אם הביטוי המודע של היחסים הממשיים של יחידים אלה הוא אשלייתי, אם בדימויים הם הופכים את המציאות שלהם על ראשה, הרי זוהי בכל זאת תוצאה של פעילותם החומרית המוגבלת, ושל יחסיהם החברתיים המוגבלים הנובעים מכך".

⁹ הגרסה הראשונית: "בני האדם הם היוצרים של דימויים, רעיונותיהם, וכו', ודווקא בני אדם המותנים באופן הייצור של חיים החומריים, של המגע-ומשא החומרי שלהם והמשך התפתחותו במבנה החברתי והפוליטי".

1. התנאים לשחרורו הממשי של האדם]

לא נטרח, כמובן, להאיר את עיניהם של הפילוסופים החכמים שלנו בכך שנסביר להם ש"שחרור" "האדם" לא יקודם אף לא בצעד אחד ע"י הבאת הפילוסופיה, התיאולוגיה, הסובסטנציה, וכל הטינופת הזאת אל "התודעה העצמית" וע"י שחרור האדם משליטתן של כל הפראזות הללו, שמעולם לא החזיקו אותו בעבדות;¹⁰ לא נסביר להם שהאפשרות היחידה להשיג שחרור ממשי בעולם הממשי היא ע"י שימוש באמצעים ממשיים, שהעבדות אינה ניתנת לביטול ללא מנוע הקיטור ומכונת הטוויה, והצמיחות - ללא חקלאות משופרת, ושכלל, לא ניתן לשחרר בני-אדם כל עוד אין הם מסוגלים להשיג מזון ומשקה, דיור וביגוד באיכות ובכמות מתאימה. "השחרור" הוא מעשה היסטורי ולא פעולה מחשבתית, והוא בא בעקבות תנאים היסטוריים, התפתחות התעשייה, המסחר, החקלאות, תנאי המגע-ומשא... [כאן הדף קרוע וחסרה שורה אחת בכתב היד] אז בהתאם לשלבי התפתחותם השונים, השטויות של הסובסטנציה, הסובייקט, התודעה-העצמית, והביקורת הטהורה, כמו גם השטויות הדתיות והתיאולוגיות, ומאוחר יותר יבוטלו שוב כאשר יתקדמו דיים בהתפתחותם.¹¹

מובן שבגרמניה, ארץ שבה יש רק התפתחות היסטורית עלובה, בה פיתוחי מחשבה אלה, אותם הגיגי עניות מרוממים לשמיים וחלושים משמשים כתחליף טבעי לחוסר ההתפתחות ההיסטורית, מושרשים, ויש להלחם נגדם. אך זהו מאבק בעל חשיבות מקומית.¹²

2. ביקורת ההתבוננות ואי-העקביות של המטריאליזם של פויארבך]

.... [כאן חסרים 5 דפים בכתב היד] ואילו לגבי המטריאליסט המעשי, דהיינו הקומוניסט, העניין הוא להפוך את העולם הקיים, לתקוף את הדברים הנתונים ולשנותם. אם ניתן למצוא לעתים השקפות כאלו אצל פויארבך, מכל-מקום אינן מגיעות מעולם אל מעבר לסברות מבודדות ויש להן השפעה מועטת בלבד על אופן-השקפתו הכללי, כך שאין לראותן אלא בגדר גרעינים המסוגלים להתפתח. "תפישתו" של פויארבך את העולם החושי מתמצית מצד אחד בהתבוננות-בו גרידא ומצד שני בתחושה בעלמא; הוא אומר "האדם" במקום "בני-האדם ההיסטוריים הממשיים". "האדם" אינו למעשה אלא "הגרמני". במקרה הראשון, בהתבוננות בעולם החושי, הריהו נתקל בהכרח בדברים הסותרים את תודעתו ואת תחושתו, המפריעים להרמוניה (שהוא מניח אותה מראש) של כל חלקי העולם החושי ובייחוד של האדם עם הטבע (נ.ב. טעותו של פויארבך אינה זו שאת מראית-העין המונחת על כף-היד, החושית, הוא מכפיף למציאות חושית הניתנת לאבחנה על-ידי בחינה מדוקדקת של מימצא עובדתי חושי; טעותו היא כי בחשבון-אחרון אין הוא יכול להסתדר עם העולם החושי מבלי להתבונן בו דרך "עיניו", ר"ל דרך "משקפיו", של הפילוסוף). על-מנת לסלק הפרעות אלו, הריהו נאלץ למצוא את מפלטו בהשקפה דואליסטית: השקפה פשוטה וגסה על "מה שמונח על כף-היד", מכאן, והשקפה נעלה יותר, פילוסופית, המבחינה את "מהותם האמיתית" של הדברים, מכאן. אין הוא מבחין שהעולם החושי הסובב אותו איננו בבחינת נתון הקיים מקדמת דנא, הנה תמיד לעצמו, אלא הוא תוצר של התעשייה ושל המצב החברתי במשמעות זו, שהעולם החושי הוא תוצר היסטורי, תוצר פעילותה של שרשרת דורות שלמה, שכל אחד מהם ניצב על כתף קודמו, שכל אחד מהם המשיך ופיתח את תעשייתו ואת מגעו-ומשאו ושינה את סדריו החברתיים בהתאם לצרכים המשתנים. אף מושאי "הוודאות החושית" הפשוטה ביותר אינם נתונים לאדם אלא באמצעות ההתפתחות החברתית, התעשייה והמגע-ומשא המסחרי. בידוע שעץ-הדובדבן, כמרביית עצי-הפרי, הועבר אל אזורנו רק לפני כמה מאות שנים באמצעות המסחר, כלומר שהוא הפך ל"וודאות החושית" של פויארבך רק באמצעות פעילותה זו של חברה מסוימת בפרק זמן מסוים.

אכן, לפי תפישה זו של הדברים כפי שהם במציאות וכפי שנתרחשו, מועמדת כל בעיה פילוסופית עמוקה, כפי שנראה עוד להלן, על עובדה אמפירית. למשל, השאלה החשובה בדבר היחס של האדם לטבע (או אפילו כפי שאומר ברוננו (עמ' 110)¹³) "הניגודים שבתוך הטבע וההיסטוריה", כאילו היו אלו שני "דברים" המנותקים זה מזה, כאילו לא היה תמיד האדם בגדר טבע היסטורי וכאילו לא הייתה לו היסטוריה טבעית של עצמו) - שאלה שממנה נוצרו כל אותם "עלילות נשגבות לאין-חקר"¹³ בדבר "הסובסטנציה" ו"התודעה העצמית" - שאלה זו מתפוררת

¹⁰ הערותיו של מרכס בשולי כתב היד: "השחרור הפילוסופי והממשי". "האדם בכלל. היחיד במינו. הפרט". "התנאים הגיאולוגיים, ההידרוגרפיים וכד'. גוף האדם. הצורך והעבודה"

¹¹ הערתו של מרכס בשולי כתב היד: "הפראזות והתנועה הממשית. חשיבותן של הפראזות עבור גרמניה".

¹² הערתו של מרכס בשולי כתב היד: "הלשון היא הלשון של המציאות".

¹³ גיתה. "פאוסטוס", "הפרולוג בשמיים"

מעצמה משעה שהובן כי אותה "אחדות של האדם עם הטבע" שכה רבות הועלתה על-נס הייתה קיימת מאז-ומתמיד בתעשייה והתקיימה בצורה שונה בכל תקופה ותקופה לפי מידת התפתחותה המרובה או המועטת של התעשייה; והוא הדין גם באשר ל"מאבק" של האדם עם הטבע עד להתפתחות כוחות הייצור שלו על בסיס מתאים. התעשייה והמסחר, הייצור והחליפין במצרכי-המחיה היתנו מצדם את החלוקה, את הרכב המעמדות השונים, כשם שהותנו הם עצמם לפי אופן פעילותם שלהם. לכן רואה פויארבך, למשל, בתי-חרושת ומכוונות בלבד במנצ'סטר במקום שלפני מאה שנים ניתן היה לראות גלגלי-טווייה ונולי-אריגה או שהוא מגלה רק שדות-מרעה וביצות בקמפניה-של-רומי במקום שם לא היה מוצא בימי אוגוסטוס אלא כרמי-יין וחווילות של קפיטליסטים רומיים. אמנם דן פויארבך בהתבוננות בטבע המתבצעת במדעי הטבע; הוא מזכיר סודות הגלויים אך-ורק לעיניו של הפיזיקאי או הכימאי; אולם היכן היו מדעי-הטבע אילולא התעשייה והמסחר? אפילו מדעי הטבע ה"טהורים" זוכים בתכליתם כמו גם בחומר-עבודתם רק בעקבות המסחר והתעשייה, באמצעות פעולתם החושית של בני-האדם. פעילות זו, עבודה וייצירה חושיות מתמידות אלה, ייצור זה מהווים את בסיסו של כל העולם החושי כפי שהוא קיים היום, ועד כדי כך שאם תיפסק פעילות זו אפילו לשנה אחת, יגלה פויארבך שינוי בל-תואר לא רק בעולם הטבע, אלא גם עולם האדם, כושר ההתבוננות שלו-עצמו ועצם קיומו ייעלמו עד-מהרה. ועם זאת מתקיימת ראשוניותו של העולם החיצוני בעינה, ואין לכל זה יישום לגבי האדם המקורי שנוצר על-די generatio aequivoca [היווצרות עצמית]; אולם אבחנה זו יש לה משמעות רק במידה שמתבוננים באדם בנפרד מן הטבע. למעשה, טבע זה הקודם להיסטוריה האנושית, אינו אותו טבע שבו חי פויארבך, אף לא הטבע שאינו קיים היום בשום מקום פרט אולי לכמה איי-אלמוגים אוסטרליים שהתהוו לאחרונה; אם כן, אין הוא קיים גם בשביל פויארבך.

אמת שיש לו-לפויארבך יתרון רב על פני המטריאליסטים ה"טהורים" בהבחנתו שהאדם מהווה "מושא חושי". אולם גם אם נתעלם מכך שפויארבך משיג את האדם בתור "מושא חושי" ולא בתור "פעילות חושית", וזאת לפי שהוא מצוי עדיין בתחומה של התיאוריה ותופש את בני-האדם לא בהקשריהם החברתיים הנתונים, לא בתנאים הקיימים המצויים שעשו אותם למה שהם - הרי שאין הוא מגיע לעולם אל האדם הקיים ופעיל באמת, אלא נשאר בתחומה של ההפשטה בדבר "האדם" וכל כוחו מגיע לכדי הכרת האדם "המצויאות", האינדיבידואלי, בעל-הגוף אך-ורק על דרך התחושה; ר"ל שאין הוא מכיר "יחסים אנושיים" אחרים של "האדם אל האדם" זולת האהבה והידידות, ואף אלו רק לאחר שעברו תהליך של אידיאליזציה. אין לו-לפויארבך שום ביקורת על תנאי החיים הנוכחיים. אי-לכך אין הוא מגיע מעודו להשגת העולם החושי בתור המכלול החי של הפעילות החושית של היחידים המרכיבים אותה והוא נאלץ למצוא את מפלטו ב"השקפה הנשגבת" וב"פיצוי האידיאלי שבאמצעות מין-האדם בכללותו" שעה שהוא מגלה, דרך משל, במקומם של בני-אדם בריאים המון של מזי-רעב מוכי-צפדינה מיוגעים ושחפנים. כלומר, הוא נאלץ לחזור ולשוב אל האידיאליזם דווקא במקום שבו רואה המטריאליסט הקומוניסטי את ההכרח ואת התנאי גם יחד להפיכת-צורתם של התעשייה והמבנה החברתי.

במידה שפויארבך הוא מטריאליסט, שם אין ההיסטוריה מופיעה אצלו, ובמידה שהוא דן בהיסטוריה, אין הוא מטריאליסט. אצלו נפרדים המטריאליזם וההיסטוריה לחלוטין - מה שמובהר כבר ממילא מתוך מה שנאמר.¹⁴

3. היחסים ההיסטוריים הראשוניים, או הצדדים היסודיים של הפעילות החברתית: ייצור אמצעי-קיום, הולדת צרכים חדשים, ייצור מחדש של בני-אדם (המשפחה), מגע-ומשא, תודעה]

¹⁵ כיוון שבגרמנים עסקינן, והללו לעולם אינם מניחים הנחות מוקדמות, חייבים אנו לפתוח בכך שנקבע את ההנחה המוקדמת הראשונה-בתכלית של כל קיום אנושי שהוא, ר"ל של כל ההיסטוריה, והיא ההנחה שבני-האדם חייבים להיות מסוגלים לחיות על-מנת "לעשות היסטוריה". בראש ובראשונה נחוצים לשם החיים אכילה ושתייה, דיור, לבוש ועוד כמה עניינים אחרים.¹⁶ המעשה ההיסטורי הראשון הוא אפוא ייצורם של האמצעים לסיפוקם של צרכים אלו, יצירת החיים החומריים עצמם, ואכן זהו מעשה היסטורי, תנאי-יסוד לכל היסטוריה שיש לשוב ולהגשימו גם היום, כמו לפני אלפי שנים, כל יום וכל שעה, על-מנת שניתן יהא לקיים את האדם בחיים. אפילו כאשר החושיות מועמדת, כמו אצל ברונו הקדוש^{vii} על מקל, על מינימום, הריהי מניחה את ייצורו של מקל זה תחילה. הדבר הראשון בכל תפיסה היסטורית הוא אפוא שמבחינים בעובדת-יסוד זו בכל משמעותה ובכל היקפה ומעניקים לה את החשיבות המגיעה לה בדין. זאת לא עשו הגרמנים כידוע מעולם, ולכן לא היה

¹⁴ בכתב היד מועבר כאן קו מחיקה על הקטע הבא: "ואם ובכל זאת מתעכבים אנו על ההיסטוריה ביתר פירוט, הרי זה רק בגלל שהגרמנים התרגלו, בשמעם את המילים "היסטוריה" ו- "היסטורי", לדמות לעצמם כל דבר מלבד המציאות, ודוגמא מבריקה לכך הוא ברונו הקדוש הנוסף "שמן-ודבש".

¹⁵ הערתו של מרכס בשולי כתב היד: "היסטוריה".

¹⁶ הערתו של מרכס בשולי כתב היד: "הגל. תנאים גיאולוגיים, הידרוגרפיים וכד'. גופיהם של בני האדם. הצורך, העבודה".

להם מעולם בסיס ארצי להיסטוריה ואי-לכן גם לא היה להם מעולם היסטוריון. הצרפתים והאנגלים, למרות שהשיגו את הקשר בין עובדה זו לבין מה שקרוי היסטוריה רק בצורה חד-צדדית ביותר כל זמן שהיו אחוזים באידיאולוגיה פוליטית - עשו עם זאת את הניסיונות הראשונים להעניק להיסטוריוגרפיה בסיס חומרי על-ידי כך שכתבו לראשונה את תולדות החברה האזרחית, המסחר והתעשייה.

העניין השני הוא, כי משעה שסופק הצורך הראשון עצמו, מובילים מעשה-הסיפוק ומכשיר הסיפוק שהושג כבר, לצרכים חדשים - ויצירה זו של צרכים חדשים היא המעשה ההיסטורי הראשון. כאן ניתן לראות את האבהות הרוחנית לחכמתם ההיסטורית הרבה של הגרמנים, שמשעה שנתמצה החומר הפוזיטיבי ואין הם יכולים להציע שטויות תיאולוגיות, פוליטיות או ספרותיות, הרי הם מאמצים לעצמם לא את ההיסטוריה כי-אם את "העידן הטרומ-היסטורי", מבלי שמבהירים לעצמם כיצד מגיעים מהבל זה של ה"טרומ-היסטורי" אל ההיסטוריה גופא; מאידך גיסא הספקולציה ההיסטורית שלהם משליכה את כל יתרה על "טרומ-היסטוריה" זו, כיוון שהיא מאמינה שכאן היא בטוחה מפני התערבותן של "העובדות הגסות" ויחד עם זאת היא מסוגלת להסיר כל רסן מדחפיה הספקולטיביים וליצור ולהפוך על-פיהן היפותזות לאלפיהן.

היחס השלישי המופיע כאן בהתפתחות ההיסטורית הוא זה, שבני-אדם היוצרים כל יום מחדש את חייהם, מתחילים גם ליצור בני-אדם חדשים, לפרות ולרבות: היחס בין הגבר לאישה, ההורים והילדים, המשפחה. עם היווצרותם של יחסים חברתיים חדשים בעקבות הצרכים המתרבים ועם היווצרותם של צרכים חדשים בעקבות ריבוי מספרם של בני-האדם, הופכת משפחה זו (שהייתה לכתחילה בכל מקום היחס החברתי היחיד) לגורם משני ונאלצת להיות נדונה ומפותחת לפי הנתונים האמפיריים הקיימים ולא כפי שנהוג בגרמניה לפי "מושג המשפחה".

יתר על כן, שלושה צדדים אלו של הפעילות החברתית אין להשיגם כשלושה שלבים, כי אם רק כשלושה צדדים, או כדי לכתוב בלשון המובנת לגרמנים, כשלושה "מומנטים" הקיימים יחד מאז תחילתה של ההיסטוריה ומאז האדם הראשון ומתממשים בהיסטוריה עד עצם היום הזה.

יצירת החיים, הן החיים העצמיים על-ידי העבודה והן חיי זולת על-ידי ההולדה, מופיעה עתה כיחס כפול: מצד אחד כיחס טבעי, ומצד שני כיחס חברתי - חברתי במשמעות זו שמובנת מתוכה פעילותם-בצוותא של מספר יחידים, ואחת היא באילו תנאים, באיזה אופן ולאילו תכלית. מכאן נובע, שאופן-ייצור מסוים או שלב תעשייתי מסוים קשורים תמיד לאופן מסוים של פעילות-הצוותא או לשלב חברתי מסוים, ואופן זה של פעילות-הצוותא הוא עצמו בחינת "כוח ייצור"; שכמות כוחות הייצור הפתוחה בפני בני-האדם מתנה את המצב החברתי וה"היסטוריה של האנושות" יש ללמוד ולעבדה אם-כן בהקשר עם תולדות התעשייה והחליפין. יחד עם זאת ברור הוא, מדוע לא ניתן לכתוב היסטוריה מעין זו בגרמניה, שכן הגרמנים חסרים לכך לא רק את כושר התפיסה ואת החומר עצמו, אלא גם את "ודאות החושים", שכן אי-אפשר שתהא קיימת התנסות לגבי עניינים אלו מעבר לריון, שהרי שם חדלה להתרחש היסטוריה כלשהי. מלכתחילה מופיעה אפוא זיקה מטריאליסטית בין בני-האדם בינם לבין עצמם, והיא מותנית על-ידי הצרכים ואופן הייצור, וימיה של זיקה זו כימי אנוש; זוהי זיקה הלוברת תמיד צורות חדשות ומציגה אפוא "היסטוריה" מבלי שיתקיים איזה מעשה-הבל פוליטי או דתי שיקשר יחדיו את בני-האדם מצדו ההא.

רק עתה, לאחר שהתבוננו כבר בארבעה מומנטים, בארבעה צדדים של היחסים המקוריים, ההיסטוריים, רק עתה מוצאים אנו שיש לו-לאדם גם "תודעה"¹⁷. אף תודעה זו אינה נתונה מראש בתור תודעה "טהורה". מלכתחילה רובצת עליה, על "הרוח", הקללה להיות אחוזה ב"חומר", המופיע כאן בצורת שכבות-אוויר נעות, צלילים, קיצורו של דבר: הלשון. הלשון ימיה כימות התודעה - הלשון היא התודעה המעשית, הקיימת גם בשביל אנשים אחרים, הקיימים אם-כן לראשונה גם בשביל בתור תודעה מציאותית; והלשון, כמוה כתודעה, נוצרת לראשונה מתוך הצורך וההכרח במגע-ומשא עם הזולת.¹⁸ במקום בו קיים יחס כלשהו, הריהו קיים בשבילי - החיה אינה "מתייחסת" כל עיקר. בשביל החיה אין יחסה לאחרים קיים בתורת יחס. התודעה היא כבר מלכתחילה מוצר חברתי והיא נשאת כן כל עוד קיימים בכלל בני-אדם. טבעי הוא כי לראשונה אין התודעה אלא תודעה בדבר הסביבה החושית הבלתי-אמצעית ותודעה בדבר התלות צרת-האופק בבני-אדם ובדברים אחרים הקיימים מחוץ ליחיד הנעשה מודע לעצמו; יחד עם זאת הריהו תודעת הטבע המתייבב תחילה לנוכח האדם כעוצמה זרה לחלוטין, כל-יכולה ובלתי-מושגת, אליה מתייחס האדם התייחסות חייתית גרידא ושבאמצעותה ניתן להפיל עליו אימה ממש כמו על הבהמה; ר"ל שיש לו תודעה חייתית מובהקת של הטבע (דת-טבע).

הרי אנו רואים: דת טבע זו או יחס מסוים זה אל הטבע נקבעו על-ידי צורת החברה - ולהיפך. כאן כמו בכל מקום אחר מתגלית אחדות הטבע עם האדם בכך, שיחסם צר-האופק של בני-האדם אל הטבע מתנה את יחסם צר-האופק איש עם רעהו ושיחסם צר-האופק איש אל רעהו מתנה את יחסם צר-האופק אל הטבע, וזאת כיוון

¹⁷ הערתו של מרכס בשולי כתב היד: "בני-האדם יש להם היסטוריה כיוון שהם נאלצים לייצר את חייהם ונאלצים לעשות זאת באופן מסוים; אופן זה נתון על-ידי ארגונם הפיזי: כן גם תודעתם".

¹⁸ בכתב היד מועבר כאן קו מחיקה על הקטע הבא: "יחסי לסביבתי הוא תודעתי".

שהטבע טרם עוצב היסטורית. מאידך-גיסא, תודעתו של האדם הנאלץ להתחבר אל יחידים אחרים היא תחילתה של התודעה שהוא חי בכלל בחברה. התחלה זו היא חייתית כמו כל החיים החברתיים באותו שלב, זוהי עדיין אך-ורק תודעת-עדר, והאדם נבדל כאן מן הכבש רק בכך שתודעתו באה במקומו של האינסטינקט או שהאינסטינקט שלו הוא מודע. תודעה דמוית-כבש זו (התודעה השבטית) זוכה להתפתחות ולהשתכללות נוספת על-ידי כושר הייצור ההולך וגדל, על-ידי ריבוי הצרכים ועל-ידי גידול האוכלוסין המונח ביסוד שניהם. יחד עם זאת מתפתחת חלוקת-העבודה, שבתחילה לא הייתה אלא חלוקת-העבודה בעת האקט המיני, לאחר-מכן היא חלוקת-עבודה הנוצרת מעצמה או "המתהווה באופן טבעי" בהתאם לתכונה הטבעית (למשל, מבנה הגוף), הצרכים, המקריות וכי"ב וכי"ב. חלוקת-העבודה נעשית לחלוקת-עבודה ממש רק מאותו רגע שבו מופיעה הפרדת העבודה החומרית מן העבודה הרוחנית.¹⁹ מאותו רגע יכולה באמת לדמות משהו לעצמה באמת משהו שונה מתודעת המעש (Praxis) הקיים, מאותו רגע היא יכולה באמת לדמות משהו לעצמה מבלי לדמות לעצמה משהו ממשי; מאותו רגע מסוגלת התודעה להשתחרר מן העולם ולעבור ליצירתן של התיאוריה ה"טהורה", התיאולוגיה, הפילוסופיה, המוסר וכי"ב. ואולם גם שעה שתיאוריה, תיאולוגיה, פילוסופיה, מוסר וכי"ב אלו מתנגשים עם התנאים הקיימים, הרי ייתכן עניין זה רק מחמת כך שהיחסים החברתיים הקיימים הגיעו לכלל סתירה עם כוח-הייצור הקיים. עניין זה עשוי להתרחש בתחום לאומי מסוים של תנאים גם על-ידי כך שהסתירה אינה מתרחשת באותו תחום אלא היא סתירה בין תודעה לאומית זו לבין המעש (Praxis) של האומות האחרות,²⁰ כלומר: בין התודעות הלאומית והכללית של אומה זו או אחרת (כפי שהדבר קורה כיום בגרמניה); ומכיוון שסתירה זו נראית כסתירה הקיימת רק במסגרת התודעה הלאומית, אזי נדמה לה לאומה זו, שגם המאבק מצטמצם לטינופת לאומית זו.

יתר על כן, אין שום נפקא-מיניה באשר לשאלה - מהו זה שהתודעה פותחת בו לראשונה בעצמה; מכל הטינופת הזאת רק יוצא, כי שלושה מומנטים אלו - כוח הייצור, המצב החברתי והתודעה - יכולים וחייבים להגיע לכלל סתירה, שכן עם חלוקת-העבודה נתונה האפשרות - יתר על כן, המציאות - שהפעילות הרוחנית והחומרית,²¹ ההנאה, העבודה, הייצור והצריכה, יפלו בחלקם של יחידים שונים; והאפשרות שגורמים אלו לא יגיעו לכלל סתירה נעוצה רק בכך שחלוקת-העבודה תשוב ותבוטל. יתר על כן, מובן מאליו כי "רוחות הרפאים", "הזיקות", "היישות העליונה", "המושג", "הספק" אינם אלא ביטוי אידיאליסטי רוחני, בחינת דימויים של יחידים מבודדים-לכאורה, השקפה בדבר כבלים ומגבלות אמפיריים ביותר, שבמסגרתם נע אופן הייצור של החיים ויחד עמו צורת המגע-והמשא הנלווית אליו.

4. חלוקת-העבודה החברתית ותוצאותיה: הקניין הפרטי, המדינה, "ניכור" הפעילות החברתית

עם חלוקת-העבודה, שבה טמונות כל הסתירות הללו ושהיא מבוססת על חלוקת-העבודה שהתהוותה באופן טבעי במשפחה ועל פיצולה של החברה למשפחות נבדלות, המנוגדות זו לזו, נתונה גם החלוקה²² הבלתי-שווה, מבחינה כמותית ואיכותית כאחת, של העבודה ושל תוצריה, דהיינו הקניין; גרעינו הראשוני וצורתו הראשונה של הקניין טמונים במשפחה, בה מהווים האשה והילדים את עבדיו של הגבר. עבדות סמויה זו שבמשפחה, שהיא עדיין בלתי-מפותחת למדי, היא הקניין הראשון המתאים עם זאת לחלוטין להגדרתם של הכלכלנים המודרניים, שלפיה הקניין הוא סמכות לגבי כוח עבודה זה. יתר על כן - חלוקת-עבודה וקניין פרטי הם ביטויים זהים: באחד נאמר ביחס לפעילות מה שנאמר בשני ביחס לתוצר הפעילות.

יחד עם זאת טמונה בחלוקת-העבודה הסתירה שבין האינטרס של היחידים הבודדים או של המשפחות הבודדות לבין האינטרס המשותף של כל היחידים העומדים בקשרים אלו עם אלו. אינטרס משותף זה קיים לא רק בדימוי בתור "הכלליות", אלא הוא קיים תחילה במציאות בתלות-הגומלין שבין היחידים שהעבודה מחולקת ביניהם.

מתוך סתירה זו עצמה שבין האינטרס הנבדל והמשותף קורם האינטרס המשותף עור וגידים בתור מדינה הקיימת כמבנה עצמאי, המנותקת מן האינטרסים הבודדים והכוללים והמופיעה בעת-ובעונה-אחת כשיתופיות

¹⁹ הערתו של מרכס בשולי כתב היד: "עם דבר זה מתלכדת הצורה הראשונה של האידיאולוגים, הכמרים"

²⁰ הערתו של מרכס בשולי כתב היד: "הדת. הגרמנים עם האידיאולוגיה בתור שכזאת".

²¹ הערתו של מרכס בשולי כתב היד, שעליה מועבר קו מחיקה: "פעילות וחשיבה, כלומר פעילות חסרת מחשבה וחשיבה חסרת פעילות".

²² הערת תרגום: כאמור בהקדמה, יש להבחין בין שימושים שונים במונח "חלוקה" בתרגום העברי הנוכחי. בביטוי "החלוקה הבלתי-שווה... של העבודה ושל תוצריה" הכוונה היא כמונח ל "חלוקה והפצה בין אנשים" ("distribution"). לעומת זאת הביטוי "חלוקת-עבודה" המופיע גם הוא בקטע הנוכחי, הוא כאמור תרגום ל- "Teilung der Arbeit" ("division of labour"), כלומר "הפרדת העבודה לעבודות משניות".

האשלייתית, המתבססת עם זאת תמיד על היסוד הריאלי של הזיקות הקיימות בכל הצבר של משפחות או של שבטים - כגון קשרי בשר-ודם, לשון, חלוקת-עבודה בהיקף נרחב ואינטרסים אחרים; בייחוד, כפי שנפתח להלן, באמצעות המעמדות, המותנים מצדם על-ידי חלוקת-העבודה והמתגבשים בכל המון אנשים כזה ושמיתוכם שולט מעמד אחד על כל השאר. מכאן נובע שכל המאבקים בתוך המדינה, המאבק שבין דמוקרטיה, אריסטוקרטיה ומונרכיה, המאבק על זכות הבחירה וכו' וכו', אינם אלא צורות אשלייתיות שבתוכן מתנהלים המאבקים הממשיים של המעמדות השונים בינם לבין עצמם (מעניין זה אין לתיאורטיקנים הגרמניים אפילו מושג כקוצו של יוד, למרות שניתנה להם ב"ספרי-השנה הגרמניים-צרפתיים" וב"המשפחה הקדושה" הקדמה מספקת לכך). יתר על כן: כל מעמד השואף לשלטון, ואפילו אם שלטונו מחייב (כמו אצל הפרולטריון) את ביטולה של צורת החברה הישנה ואת ביטולו של השלטון בכלל, חייב תחילה לכבוש את השלטון הפוליטי לשם ביסוס האינטרס שלו בתור אינטרס כללי - עניין שהוא נאלץ לעשותו ברגע הראשון.

דווקא מחמת שהיחידים מבקשים רק את האינטרס הנבדל שלהם שאינו חופף בשבילם לאינטרס המשותף שלהם (שכן "הכלליות" היא צורה אשלייתית של החברתיות) - יוטל עליהם זה האחרון בתור משהו "זר", "בלתי-תלוי" בהם, בתור משהו שאינו שוב אלא אינטרס "כללי" נבדל ומיוחד במינו, או שעליהם להתייבב מול שניות זו, כמו בדמוקרטיה. מאידך-גיסא, מאבקם המעשי של אינטרסים אלו המנוגדים באמת לאינטרסים המשותפים והמשותפים-לכאורה מצריך את ההתערבות והריסון המעשיים באמצעות האינטרס "הכללי" האשלייתי בדמותה של המדינה.

ולבסוף, נותנת לנו מיד חלוקת-העבודה דוגמה לכך, שכל עוד נתונים בני-האדם בחברה שהתהוותה באופן ספונטני, כל עוד קיים הפער שבין האינטרס הנבדל לאינטרס המשותף, כל עוד מתבצעת חלוקת הפעילות לא על פי הרצון החופשי, כי-אם באורח ספונטני - הופכת פעולתו העצמית של האדם לעוצמה זרה, הניצבת מולו, המשעבדת אותו במקום שהוא ישלט בה. משעה שמתחילה העבודה להיות מחולקת, יש לו לכל אחד תחום פעילות בלעדי; הריהו צייד, דייג או מבקר ביקורתי וחייב להישאר בתור שכזה אם אינו רוצה לאבד את האמצעים לקיומו; ואילו בחברה הקומוניסטית, שבה אין לכל אחד תחום פעילות בלעדי, אלא הוא יכול להתמחות בכל ענף הנראה לו, מסדירה החברה את הייצור הכללי ומאפשרת לי על-ידי כך לעשות היום זאת ומחר אחרת: לצוד בבוקר, לדוג אחר-הצהריים, לרעות בקר לעת ערב, למתוח ביקורת אחרי הארוחה, כפי שנראה לי, מבלי להפוך לצייד, דייג, רועה או מבקר.

קביע זה של הפעילות החברתית, התגבשותו זו של תוצרנו העצמי לכלל עוצמה חפצית השלטת בנו, המצויה מחוץ לשליטתנו, המסכלת את ציפיותינו, ההופכת לאין-ולאפס את חישובינו, היא אחד המומנטים העיקריים שבהתפתחות ההיסטורית שעד כה. העוצמה החברתית, כלומר כוח הייצור שחזר והוכפל, הנוצרת על-ידי פעילותם-בצוותא של היחידים השונים המותנית על-ידי חלוקת-העבודה, עוצמה חברתית זו נראית ליחידים אלו (מחמת שהפעילות-בצוותא אינה חופשית ורצונית, כי-אם ספונטנית) לא כעוצמתם המאוחדת שלהם, אלא כעוצמה זרה המתקיימת מחוצה להם, שאין הם יודעים את דרכיה, שעליה אין אפוא ביכולתם להשתלט, העוברת לעומת זאת סדרה מיוחדת של שלבים ודרגות שאינה תלויה ברצייתם ובפעולתם של בני-האדם, שהיא לאמיתו של דבר הכוח המכוון אותם. אחרת, כיצד יכול היה הקניין להיות בעל היסטוריה, ללבוש צורות שונות, כיצד יכול היה לפתח את הקניין הקרקעי בכל מקום לפי התנאים הנתונים השונים: בצרפת מפיצול לריכוז בידיים מועטות, באנגליה מריכוז בידיים מועטות לפיצול כפי שזה קיים כיום; או כיצד היה מתרחש העניין שהמסחר, שבסך-הכל איננו אלא חילופי סחורות בין יחידים וארצות, שולט על העולם כולו באמצעות היחס שבין הביקוש להיצע - יחס המרחף, לדברי כלכלן אנגלי מעל לעולם כאותו גורל עתיק ומעניק ביד נעלמת אושר ואומללות לבני-האדם, מייסד קיסריות ומחריב קיסריות, גורם לעמים להיווצר ולהיעלם? ואילו עם ביטולו של הבסיס, של הקניין הפרטי, עם ההסדר הקומוניסטי של הייצור, שבו טמון הרס הזרות שבה מתייחסים בני-האדם לתוצרם שלהם, מתפוררת עוצמת היחס שבין ביקוש להיצע והופכת לאין ובני-האדם חוזרים ומשתלטים על הייצור, על אופן ההתייחסות ההדדי.

[5. התפתחות כוחות הייצור כהנחה חומרית מוקדמת לקומוניזם]

"ניכור" זה (אם לנקוט לשון המובנת לפילוסופים) ניתן לבטלו רק אם יתקיימו שתי הנחות מוקדמות מעשיות. על-מנת שיהא ניכור זה בגדר עוצמה "בלתי-נסבלת", דהיינו עוצמה שמתמרדים נגדה, יש צורך שהוא ייצור את המוני-האנושות כ"נעדרי קניין" מכל-וכל, וזאת בניגוד לעולם מצוי של עושר ותרבות; שני דברים אלו מניחים מראש עלייה תלולה בכוח הייצור, דרגה גבוהה ביותר של התפתחותו; מאידך-גיסא נחוצה התפתחות זו של כוחות הייצור (שבה טמון כבר בעת-ובעונה-אחת קיומם האמפירי של בני-האדם בהווייתם ההיסטורית-העולמית במקום בהווייתם המקומית הצרה) גם מחמת כך, שבלעדיה הופך רק העוני לכללי ויחד עם המחסור הקיצוני נפתח מחדש גם המאבק על הדברים ההכרחיים וכל הרפש יעלה מחדש. שנית, כיוון שרק עם התפתחות

אוניברסלית זו של כוחות-הייצור נוצר מגע-ומשא אוניברסלי בין בני-האדם. על-ידי כך נוצרת תודעת ההמון "נעדר הקניין" בעת-ובעונה אחת אצל כל העמים (תחרות כללית), כל אחת מן האומות נעשית תלויה בתהפוכות זולתה ולבסוף ניצבים יחידים אמפיריים אוניברסליים היסטוריים-עולמיים במקומם של היחידים המקומיים-מוגבלים. בלעדי זאת (א) יכול היה הקומוניזם להתקיים אך-ורק בתור תופעה מקומית; (ב) כוחות המגע-ומשא לא היו מסוגלים להתפתח ככוחות אוניברסליים, דהיינו בלתי-נסבלים: הם היו נשארים בגדר "נסיבות" ביתיות אפופות אמונות-הבל; (ג) כל התרחבות של המגע-ומשא הייתה מבטלת את הקומוניזם המקומי; באורח אמפירי ייתכן הקומוניזם אך-ורק כפעולה של העמים השליטים שהתרחש "בבת-אחת" ובעת-ובעונה אחת - מה שמניח מראש את ההתפתחות האוניברסלית של כוח-הייצור ואת המגע-ומשא העולמי הכרוך בכך.

יתר על כן, *השוק העולמי* מונח מראש על-ידי קיומו של המון פועלים שהם פועלים גרידא - כוח עבודה שנותק בהמוניו מן הקפיטל או מאיזה סיפוק מוגבל שהוא, והוא מניח אם-כן לא רק את איבוד הזמני של עבודה זו עצמה בתור מקור חיים מובטח באמצעות התחרות. הפרולטריון, כמו הקומוניזם, יכול להתקיים רק בצורת קיום היסטורית עולמית, פעולתו עשויה להתרחש רק בתור פעולה "היסטורית עולמית"; קיומם ההיסטורי-עולמי של היחידים, דהיינו קיומם של יחידים הצמוד במישרין להיסטוריה העולמית.

בשבילנו אין הקומוניזם בגדר מצב שיש לכוון, אידיאל שלפיו עתידה המציאות להתכוון. אנו מכנים בשם קומוניזם את התנועה הממשית המבטלת את המצב הנוכחי. תנאיה של תנועה זו נובעים מן ההנחות המוקדמות המתקיימות עתה.

צורת המגע-ומשא שהותנתה על-ידי כוחות הייצור הקיימים בכל השלבים ההיסטוריים שעד כה ושהתנתה אותם מצדה, היא *החברה האזרחית*, שבסיסה והנחתה המוקדמת היא, כפי שמסתבר ממה שנאמר כבר לעיל, המשפחה הפשוטה והמשפחה המורכבת, מה שקרוי המשטר השבטי; קביעותיה המפורטות כלולות כבר במה שנאמר לעיל. כבר כאן מתגלה שחברה אזרחית זו היא מקורה וגיא-חזיונה האמיתי של כל ההיסטוריה ושכתיבת-ההיסטוריה שעד כה הייתה סרת-טעם כל-כך כיוון שבהזניחה את היחסים המציאותיים צמצמה עצמה למעשי שבח-והלל של המדינה וראשיה.

עד כה התחשבנו בעיקר בצד אחד בלבד של הפעילות האנושית, *עיבוד הטבע* בידי האדם. הצד השני, *עיבוד*

האדם בידי אדם ... ²³

ראשיתה של המדינה והיחס בין המדינה לחברה האזרחית.²⁴

6. מסקנות מהתפישה המטריאליסטית של ההיסטוריה: רציפות התהליך ההיסטורי, הפיכת ההיסטוריה להיסטוריה עולמית, ההכרח במהפכה קומוניסטית]

אין ההיסטוריה אלא הרצף הנמשך-והולך של הדורות הבודדים, שכל אחד מהם מנצל את החומרים, הקפיטל וכוחות-הייצור שהועברו לו בירושה על-ידי כל הדורות שקדמו לו; מצד אחד ממשיך אפוא כל דור בפעילות שהועברה לו בתנאים שנשתנו לחלוטין, ומהצד השני הריהו משנה את צורתם של התנאים הישנים באמצעות פעילותו שנשתנתה לחלוטין; עניין זה ניתן לעקמו בצורה ספקולטיבית כך, שההיסטוריה המאוחרת יותר נהפכת לתכלית ההיסטוריה שקדמה לה. למשל: שגילוי אמריקה נועד מיסודו לסייע למהפכה הצרפתית להגיע לכלל פריצת-דרכה. כך רוכשת לעצמה ההיסטוריה את תכליותיה הנבדלות ונעשית ל"אישיות בצדן של אישיות אחרות" (ואלו הן: "תודעה עצמית", "ביקורת", "היחיד" וכו'), בעוד שמה שצוין במלים "היקבעות", "תכלית", "גרעין" של ההיסטוריה הקודמת הריהו כקודם הפשטה גרידא של ההיסטוריה המאוחרת יותר, הפשטה של ההשפעה הפעילה שהייתה לה-להיסטוריה הקודמת על זו המאוחרת.

ההיסטוריה הופכת להיסטוריה עולמית ככל שמתרחבים במהלך ההתפתחות הזאת גבולותיהם של התחומים השונים המשפיעים זה על זה, ככל שמתחסלת בדלנותן המקורית של האומות השונות בעקבות צורת-הייצור המשוכללת, המגע-ומשא וחלוקת-העבודה שבעקבותיו. למשל: אם ממצאים באנגליה מכונה הגורמת לכך שפועלים לאין-ספור בהודו ובסין ירעבו לפת-לחם ושכל צורת-קיומן של אותן ממלכות תיהפך על-פיה, הרי שנהפכה המצאה זו לעניין של ההיסטוריה העולמית; או אם הוכיחו הסוכר והקפה את משמעותם ההיסטורית העולמית במאה ה-19 על-ידי כך, שחסרונם של מצרכים אלו שנגרם על-ידי השיטה היבשתית של נפוליאון הביא את הגרמנים להתקוממות נגד נפוליאון ונהפך אם-כן לבסיס הריאלי של מלחמות-השחרור רבות-התהילה של 1813. מכאן נובע, שהפיכתה זו של ההיסטוריה להיסטוריה עולמית אינה רק בגדר מעשה מופשט גרידא של

²³ הערתו של מרכס בשולי כתב היד: "המגע-ומשא וכוח-הייצור"

²⁴ סוף העמוד נשאר ריק בכתב היד. העמוד הבא מתחיל בהרצאת המסקנות הנובעות מהתפישה המטריאליסטית של ההיסטוריה.

"התודעה העצמית", רוח העולם או רוח-רפאים מטפזית אחרת, אלא מעשה שהוא חומרי, אמפירי וניתן להוכחה בבירור; וכל יחיד, כפי שהוא וכמות שהוא, כפי שהוא אוכל, שותה ומתלבש, הריהו בגדר הוכחה לכך. זוהי ללא ספק עובדה אמפירית בהיסטוריה שעד כה: עם הפיכת פעילותם של היחידים הבודדים לכלל פעילות היסטורית-עולמית נעשו אותם יחידים משועבדים לעוצמה שהיא זרה להם (עול שדימוהו כהטרדה שרירותית מצד מה שמכונה רוח-העולם וכי"ב); עוצמה זו הלכה ונתעצמה בתמידות עד שנתגלתה לבסוף בתור השוק העולמי. אולם באותה מידה מוכח אמפירית, כי עם שינויו של המצב הקיים על-ידי מהפכה קומוניסטית (על כך - להלן) ועם ביטולו של הקניין הפרטי הזהה לכך, תבוטל עוצמה זו שהיא כה מסתורית בשביל התיאורטיקנים הגרמנים ואזי יתבצע שיחרורו של כל יחיד בודד באותה מידה שבה תיהפך ההיסטוריה להיסטוריה עולמית במלוא מובן המלה.²⁵ מן האמור לעיל ברור, כי כל עושרו הרוחני הממשי של האדם תלוי לגמרי בעושר יחסיו הממשיים. רק בדרך זו משתחררים היחידים הבודדים מן המגבלות הלאומיות והמקומיות השונות, באים במגע מעשי עם הייצור (גם הרוחני) של העולם כולו ומגיעים לכלל האפשרות לרכוש לעצמם את היכולת להשתמש מבייצור כל-צדדי זה של העולם כולו (יצירת האדם). התלות הכל-צדדית, צורה זו של פעילות-הצוותא ההיסטורית-עולמית של היחידים, צורה אשר התהוותה באופן ספונטני, נהפכת בידי מהפכה קומוניסטית זו לפיקוח ולשליטה מודעת על עוצמות אלו שנוצרו על-ידי פעילות-הגומלין של בני האדם זה ביחס לזה ובתור עוצמות זרות לחלוטין הטילו עד כה אימה על בני-האדם ושלטו בהם. השקפה זו שוב ניתן להשיגה בצורה ספקולטיבית-אידיאליסטית, דהיינו דמיונית, בתור "היווצרותו העצמית של המין" ("החברה בתור סובייקט") ועל-ידי כך להציג את הסדרה של יחידים המצויים בזיקת-גומלין - בתור אינדיבידואל יחיד המבצע את המסתורין של יצירת-עצמו. כאן מתגלה שאכן יוצרים היחידים איש את דעהו, גופנית ורוחנית כאחת, אך אינם יוצרים את עצמם, לא בהבל-ההבלים של ברוננו הקדוש ולא במשמעותו של "היחיד", של האדם ש"נברא".

לאחרונה מגיעים אנו אל המסקנות הבאות, מתוך תפיסת ההיסטוריה שפותחה על-ידינו: (א) עם התפתחות כוחות-הייצור מגיע שלב שבו מתגלים כוחות-ייצור ואמצעי מגע-ומשא שבתנאים הקיימים הם מסוגלים לייצר חורבן בלבד; אין הם יותר בגדר כוחות-ייצור, אלא כוחות-הרס (מכוונות וכסף); בזאת תלויה היווצרותו של מעמד, החייב לשאת את כל נטל החברה מבלי להנות מיתרונותיה, מעמד המופקע אל מחוץ לחברה, הנדחק לכלל ניגוד נמרץ לכל המעמדות האחרים; זהו מעמד המקיף את מרבית בני-החברה ונקודת מוצאו היא התודעה בדבר הכרחיותה של מהפכה יסודית - התודעה הקומוניסטית; תודעה זו יכולה כמובן להתפתח גם בקרב המעמדות האחרים, על דרך ההתבוננות במצבו של אותו מעמד; (ב) התנאים שבמסגרתם ניתן להפעיל כוחות-ייצור מסוימים הם תנאי שלטון של מעמד מסוים של החברה שעוצמתו החברתית מוצאת את ביטוייה המעשי-אידיאליסטי בצורת המדינה שבכל עת; מסיבה זו מכון כל מאבק מהפכני נגד המעמד ששלט עד-כה²⁶; (ג) בכל המהפכות שעד-כה נשארה צורת הפעילות על כנה והעניין הצטמצם לחלוקה שונה של פעילות זו, להקצאה חדשה של עבודה לאנשים אחרים; ואילו המהפכה הקומוניסטית מכוונת נגד אופן הפעילות שעד-כה, מסלקת את העבודה²⁷, מבטלת את שלטונם של המעמדות יחד עם המעמדות עצמם; וזאת כיוון שהמהפכה הקומוניסטית מתבצעת על-ידי מעמד שאינו נחשב עוד למעמד ממעמדת החברה, אינו מוכר כמעמד, מהווה כבר את הביטוי להתפוררותם של כל המעמדות, האומות וכי"ב במסגרת החברה הקיימת; (ד) לשם יצירתה ההמונית של תודעה קומוניסטית זו, כמו גם לשם הגשמת הדבר, יש צורך בשינוי המוני של האדם, העשוי להתרחש אך-ורק בתנועה מעשית, במהפכה. אמור מעתה, כי המהפכה נחוצה לא רק משום שאין אתה יכול למגר את המעמד השליט בדרך אחרת, אלא אף משום שהמעמד הממגר יכול להגיע רק על דרך המהפכה לכך, כי ימיש את צווארו מכל הטינופת הישנה ויהא מסוגל לייסד חברה חדשה.²⁸

²⁵ הערתו של מרכס בשולי כתב היד: "על ייצור התודעה"

²⁶ הערתו של מרכס בשולי כתב היד: "אותם אנשים המעוניינים לשמר את מצב-הייצור הנוכחי"

²⁷ בכתב היד מועבר כאן קו מחיקה על הקטע הבא: "אופן פעילות, שבו השליטה..."

²⁸ בכתב היד מועבר כאן קו מחיקה על הקטע הבא: "בעוד שביחס לנחיצות זו של המהפכה כבר מזמן מסכימים ביניהם כל הקומוניסטים הן בצרפת, והן באנגליה ובגרמניה, הרי שברוננו הקדוש ממשיך בשלווה לחלום בהקיץ וחושב, ש"ההומניזם הריאלי", כלומר הקומוניזם, בא "במקום הספיריטואליזם" (שאינו תופס שום מקום) רק על מנת להפוך למושא הערצה. ואז, - ממשיך הוא לחלום בהקיץ, - "תגיע לבסוף הישועה, הארץ תהיה לשמיים, והשמיים - לארץ". (התיאולוג לא מסוגל בשום אופן לשכוח את השמיים). "או אז יצלצלו השמחה והחדווה כהרמוניות שמימיות מדור לדור" (עמ' 140). אב-הכנסייה הקדוש יתפלא לא מעט כאשר בהפתעה גמורה עבורו יגיע יום הדין הנורא, בו כל זה יתבצע - יום, שאת שחרו תסמן אש הערים הבוררות - כאשר בין "ההרמוניות השמימיות" הללו תשמע מנגינתן של "המרסליזם" ו"הקרמניולה" יחד עם ירי התותחים הבלתי נמנע, ואת הקצב תיתן הגיליוטינה; כאשר "ההמון" המנוול יזעק ca ira, ca ira ויבטל את "התודעה העצמית" באמצעות העמוד של פנס הרחוב. [הכוונה לשלושה שירים של תקופת המהפכה הצרפתית הגדולה. לאחרון שבהם, "Ca ira", היה פזמון שקרא לפעולה ישירה בזו הלשון: "העניינים ישתפרו. את האצילים - על פנס הרחוב!"] פחות מכל יש לו לברוננו הקדוש סיבות לצייר לעצמו תמונה מנחמת של "שמחה וחדווה מדור לדור". אנו נמנע מהתענוג לחזות אפריורי את התנהגותו של ברוננו הקדוש ביום הדין הנורא. כמו כן, קשה להחליט, האם יש להבין את הפרולטרות המבצעים מהפכה בתור "סובסטנציה", בתור "המון" השואף למגר את הביקורת, או בתור "אמנציה" של הרוח, אשר חסרה עדיין את הקונסיסטנציה הדרושה לעיכול המחשבות של באואר.

7. סיכום התפישה המטריאליסטית של ההיסטוריה]

תפישת היסטוריה זו מתבססת על יכולתנו לפתח את תהליך-הייצור הממשי, על-ידי כך שיוצאים מן הייצור החומרי של החיים הבלתי-אמצעיים; להשיג בתור יסודה של כל ההיסטוריה את צורת המגע-ומשא הכרוכה באופן-ייצור זה והנוצרת על ידיו, כלומר את החברה האזרחית לדרגותיה השונות; לתארה בפעולתה בתחום חיי המדינה; להסביר מתוכה את מכלול התוצרים והצורות התיאורטיים השונים של התודעה, הדת, הפילוסופיה, המוסר וכו' וכו'; לעקוב אחרי תהליך היווצרותה של התודעה מתוך צורות אלו - ואז ניתן יהיה לתאר אף את העניין במכלולו (ולכן גם בפעילות הגומלין של צדדים שונים אלו זה על זה). שלא כהשקפת העולם האידיאליסטית, אין השקפה זו צריכה לחפש בכל תקופה קטגוריה כלשהי, שכן היא נשארת תמיד מצויה על קרקע ההיסטוריה המציאותית, אין היא מפרשת את המעש (Praxis) מתוך האידיאה, כי אם מסבירה את היווצרות האידיאות מתוך המעש (Praxis) החומרי ומגיעה בעקבות כך למסקנה, שכל צורותיה ותוצריה של התודעה אינם ניתנים לביטול על-ידי ביקורת רוחנית, על-ידי התפרקותם לכלל "תודעה עצמית" או הפיכתם ל"רוחות", "רוחות רפאים" או "דמיון תעתועים" וכו', אלא אך-ורק על-ידי הפיכתם המעשית של התנאים חברתיים הריאליים, שמהם נובעים פטופטים אידיאליסטיים אלו; שלא הביקורת, אלא המהפכה, היא הכוח המניע של ההיסטוריה, גם של הדת, הפילוסופיה וכל צורותיה האחרות של התיאוריה. השקפה זו מראה, שאין ההיסטוריה מסתיימת בכך שהיא מתכנסת לתוך "התודעה העצמית" בתור "רוחה של הרוח"²⁹, אלא שבכל שלב מצויה תוצאה חומרית, סך-הכל של כוחות-ייצור, יחס אל הטבע ויחס של היחידים זה לזה שנוצר היסטורית; כל דור מקבל מן הדור שקדם לו המון כוחות ייצור, קפיטל ותנאים, המעוצבים אמנם על-ידי הדור החדש, אך המכתיבים לו מאידך-גיסא את תנאי-החיים המיוחדים שלהם ומעניקים לו התפתחות מסוימת, אופי מיוחד במינו. דהיינו, שהתנאים יוצרים את בני-האדם בה במידה שבני האדם יוצרים את התנאים.

סכום זה של כוחות-ייצור, קפיטל וצורות מגע-ומשא חברתי שכל יחיד וכל דור מוצאים אותם כנתונים, מהווים את הבסיס הריאלי של מה שהפילוסופים מדמים לעצמם בתור "סובסטינציה" ו"מהות האדם" ושהעלוהו לדרגת אלוהות ונלחמו נגדו; זהו בסיס ריאלי, אשר העובדה שהפילוסופים מתקוממים נגדו בתור "תודעה עצמית ו- "יחידים במינם", אינה מפריעה לו כמלוא הנימה מלהפעיל את השפעתו על התפתחותם של בני- האדם. אותם תנאי-חיים-שבעליל של הדורות השונים הם אף המכריעים בדבר, אם יהא הזעזוע המהפכני המופיע באופן מחזורי בהיסטוריה חזק במידה מספקת לשם הפיכתו של בסיס כל הקיים, אם לאו. כאשר טרם מצויים יסודות חומריים אלו של הפיכה מוחלטת (דהיינו, מצד אחד כוחות-ייצור המצויים-בעין, ומצד שני היווצרות המון מהפכני המתמרד לא רק כנגד תנאים נפרדים של החברה שעד כה, כי אם נגד "ייצור החיים" עצמו, כנגד "פעילות המכלול" שעליה הוא מבוסס) - הרי אין נפקא-מיניה, מבחינת התפתחות המעשית, אם אמנם בוטאה כבר האידיאה של הפיכה זו מאות פעמים; זאת מוכיחות תולדות הקומוניזם.

8. חוסר הביסוס של תפישת ההיסטוריה הקודמת, האידיאליסטית, ושל הפילוסופיה הפוסט-גליאנית הגרמנית בפרט]

כל תפישת היסטוריה שעד כה התעלמה לחלוטין מבסיס מציאותי זה של ההיסטוריה או שהעריכה אותו כעניין צדדי גרידא, שאין לו שום זיקה שהיא למהלך ההיסטורי. לכן נאלצים היו תמיד לכתוב את ההיסטוריה לפי קנה-מידה המצוי מחוצה לה; ייצור החיים המציאותי מופיע כטרומ-היסטורי, ואילו ההיסטורי מופיע כמה שמנותק מן החיים הרגילים, כמשהו שמעל ומעבר לדברים הארציים. יחסו של האדם לטבע הופקע בכך מן ההיסטוריה, ועל-ידי כך נוצר הניגוד בין הטבע לבין ההיסטוריה. תפישת היסטוריה זו יכולה אפוא לראות בהיסטוריה מעשי-מדינה ומעשי-ראשי-מדינה בעלי אופי פוליטי גרידא ומאבקים דתיים ותיאורטיים בכלל, ולכן הייתה נאלצת, בכל תקופה, ליטול חלק באשלייתה של אותה תקופה. כך למשל מדמה לעצמה תקופה מסוימת כי היא נקבעת על-ידי מניעים "פוליטיים" או "דתיים" טהורים, בעוד ש"דת" או "פוליטיקה" אינן אלא צורות מניעה הממשיים של אותה תקופה - וכותב התולדות שלה מקבל סברה זו. "דימויים" ו"השקפתם" של אותם בני-אדם מסוימים על המעש (Praxis) המציאותי שלהם נהפכים לעוצמה הקובעת והיחידה השולטת במעש (Praxis) של אנשים אלו וקובעת אותו. בעוד שהצורה הגסה, שבמסגרתה מתרחשת חלוקת-העבודה אצל ההודים והמצרים, גוררת אחריה את היווצרות שיטת-הכתות במדינתם ובדתם - הרי סובר ההיסטוריון ששיטת-הכתות היא העוצמה שייצרה את הצורה החברתית הגסה הזאת.

בעוד שהצרפתים והאנגלים מחזיקים לפחות באשליה הפוליטית, שהיא קרובה עדיין קירבת-מה אל המציאות,

מצויים הגרמנים בתחומה של "הרוח הטהורה" והופכים את האשליה הדתית לכוח המניע של ההיסטוריה. פילוסופיית ההיסטוריה של הגל היא המסקנה הסופית, המתמצית ב"ביטוייה הטהורים", של כל אותה היסטוריוגרפיה גרמנית, שעניינה אינו אפילו באינטרסים הפוליטיים, כי אם במחשבות הטהורות. לאחר מכן הללו מופיעות בהכרח בעיני ברונו הקדוש כשורה של "מחשבות" הטורפות אשה את רעותה וסופן להיבלע ב"תודעה העצמית"³⁰. בצורה עקבית עוד יותר מופיע עניין זה אצל מכס שטירנר הקדוש, שאינו יודע על ההיסטוריה המציאותית ולא כלום, ובשבילו מתגלה כל המהלך ההיסטורי כהיסטוריה של אבירים, שודדים ורוחות-רפאים גרידא, שהוא נמלט מחזיונותיהם רק על דרך "היעדר הקדושה". תפישה זו היא דתית באמת, שכן היא מציבה את האדם הדתי כאדם המקורי שבו פותחת כל ההיסטוריה ומציבה בדמיונה את יצורי-הדמיון הדתיים במקום ייצורם הממשי של אמצעי-המחיה ושל החיים עצמם.

כל תפישת ההיסטוריה הזאת, על התפוררותה והספקות וההיסוסים הנובעים ממנה, אינה אלא עניין לאומי גרידא של הגרמנים ויש לה משמעות מקומית גרידא לגרמניה, כמו למשל השאלה החשובה שחזרה ונשאלה לאחרונה פעמים רבות: כיצד מגיעים באמת "ממלכות האלוהים למלכות האדם" - כאילו הייתה "מלכות אלוהים" זו שוכנת במקום אחר מאשר בדמיון וכאילו לא היו אותם אדונים מלומדים חיים כל הזמן, מבלי לדעת זאת, ב"מלכות האדם", שאת הדרך אליה מבקשים כעת; וכאילו אותו בידור למדני (שכן זה טיבו ותול-לא) של ההסבר המסתורי בדבר היווצרות הערפילים התיאורטית הזאת אינו דווקא איפכא מסתברא, כלומר שיש להסביר את היווצרותם מתוך התנאים הארציים המציאותיים. בכלל, גרמנים אלו עניינם-תמיד הוא להפוך את מעשי-ההבל של קודמיהם לחוכא ואטלולא אחרת, מתוך ההנחה שהבלים אלו יש להם משמעות נבדלת כלשהי שיש לגלותה; בעוד כל העניין הוא שיש להסביר את הפראזות התיאורטיות הללו מתוך התנאים המציאותיים הקיימים. התפוררות המציאותית, המעשית, של פראזות אלו, סילוקם של דימויים אלו מתודעתם של בני-האדם, תיעשה, כאמור, על-ידי שינוי התנאים ולא על-ידי דדוקציה תיאורטית. בשביל המוני בני-האדם, כלומר בשביל הפרולטרון, אין דימויים תיאורטיים אלו קיימים, אין צורך אפוא להפריכם, ואילו היו להמון זה דימויים תיאורטיים כלשהם (כמו למשל דת), הרי שהללו הופרכו זה-כבר על-ידי התנאים.

את אופיים הלאומי-גרידא של שאלות ופתרונות אלו ניתן לראות גם מכך, שאותם תיאורטיקנים סברו במלוא הרצינות שיצירי-דמיון כ"האדם-האל", "האדם" וכיו"ב עמדו בראשן של תקופות היסטוריות מסוימות (ברונו הקדוש מרחיק-לכת עד לסברא ש"רק הביקורת והמבקרים יצרו את ההיסטוריה") וכאשר יוצרים הם עצמם מבנים היסטוריים, הריהם עוברים ברפרוף מהיר על כל מה שהיה עד כה ומגיעים עד-מהרה מן "המונוגוליות" אל ההיסטוריה "בעלת התוכן" - כלומר, ההיסטוריה של ה- "Hallische Jahrbücher" וה- "Deutsche Jahrbücher"^{viii} - ואל התפרקותה של האסכולה ההגליאנית לכלל מריבה כללית. שוכחים את כל האומות האחרות, את כל ההתרחשויות המציאותיות, ה- theatrum mundi³¹ מצומצמת ומתמצית ביריד-הספרים של לייפציג ובפולמוסים שבין "הביקורת", "האדם" ו"היחיד"³². כאשר תיאורטיקנים אלו דנים בנושאים היסטוריים ממש, כמו למשל במאה ה- 18, הריהם מוסרים אך ורק את תולדות הרעיונות המנותקים מן העובדות ומן ההתפתחות המעשית המונחת ביסודם; וגם זה נעשה כדי להוכיח שאותה תקופה הייתה שלב מוקדם בלתי-מושלם, בחינת מבשר צר-אופק של התקופה ההיסטורית האמיתית - דהיינו תקופת פולמוס-הפילוסופים הגרמני של 1840/44. ניסיון זה, לכתוב את כל ההיסטוריה הקודמת על-מנת להאיר באור בהיר יותר את תהילתה של אישיות בלתי-היסטורית ואת דמיונותיה, עולה בקנה אחד עם אי-הזכרתן של כל ההתרחשויות ההיסטוריות המציאותיות, אפילו את ההתערבויות ההיסטוריות המציאותיות של הפוליטיקה בהיסטוריה; במקום זאת מגישים סיפור-מעשה שאינו מבוסס על מחקר, אלא על מבנים ועל מעשי-רכילות ספרותיים - כפי שאירע לברונו הקדוש בספרו שנשכח-כבר על "תולדות המאה ה- 18"^{ix}. רוכלי-רעיונות פטפטיים ולהגניים אלו, הסוברים שהתעלו לאין-קץ מעל לכל משפט קדום לאומי, הריהם למעשה לאומיים פי-כמה מאותם קרנתי-בירה החולמים על אחדות גרמניה. אין הם רואים כלל את מעשיהם של עמים אחרים בתור היסטוריה; הם חיים בגרמניה, בתוך גרמניה ולמען גרמניה, הם הופכים את שיר-הרייך^x ללחן דתי וכובשים את אלזס-לותרינגיה על-ידי כך שהם בוזזים את הפילוסופיה הצרפתית במקום לבוזז את המדינה הצרפתית, על-ידי כך שהם מגרמנים רעיונות צרפתיים במקום לגרמן מחוזות צרפתיים. מר וודניי^{xi} הוא קוסמופוליט לעומת הקדושים ברונו ומכס המכריזים על שלטונה העולמי של גרמניה באמצעות שלטונה העולמי של התיאוריה.

9. ביקורת נוספת של פויארבך, של תפישת ההיסטוריה האידיאליסטית שלו

³⁰ הערתו של מרכס בשולי כתב היד: "מה שקרוי בשם ההיסטוריוגרפיה האובייקטיבית אין פירושו אלא השגת התנאים ההיסטוריים בנפרד מן הפעילות. אופי ריאקציוני"

³¹ זירת-העולם

³² כלומר של ב. באואר, ל. פויארבך ומ. שטירנר

מתוך שקלא-וטריא זו מתברר, עד כמה מטעה פויארבך את עצמו שעה שהוא מצהיר על עצמו (ב"רבעוני-ויגנד", 1845, כך ב"xii) כעל קומוניסט^{xiii} באמצעות ההגדרה "אדם שיתופי"^[xiv Gemeinmensch], הופך את הביטוי "קומוניסט" לפרדיקט של "האדם", כלומר סובר שניתן לשוב ולהפוך לקטגוריה גרידא את המלה "קומוניסט", המציינת בעולם הקיים את מי שתומך במפלגה מהפכנית מוגדרת. כל הדוקציה של פויארבך בדבר היחס של בני-האדם בינם לבין עצמם אינה מתכוונת אלא להוכחה, שבני-האדם זקוקים זה לזה וכך היה תמיד. פויארבך רוצה ליצור מודעות בקשר לעובדה זו. כיתר התיאורטיקנים הוא מבקש אפוא ליצור תודעה נכונה ביחס לעובדה קיימת, בעוד שעניינו של הקומוניסט הממשי הוא להפוך את הקיים על-פיו. מאידך-גיסא, מכירים אנו בכך שפויארבך, ברצונו ליצור מודעות דווקא ביחס לעובדה זו, מרחיק לכת כל כמה שתיאורטיקן יכול לעשות כן מבלי לחדול מלהיות תיאורטיקן ופילוסוף. יחד עם זאת אופייני הוא, שהקדושים ברונו ומכס משימים את דימוי הקומוניסט של פויארבך במקומו של הקומוניסט הממשי, כך שיוכלו להילחם גם נגד הקומוניסט בתור "רוחה של הרוח", בתור קטגוריה פילוסופית, בתור יריב שווה-ערך, ומבחינתו של ברונו הקדוש גם מתוך אינטרס פרגמטי. כדוגמא לכך, כיצד מכיר פויארבך בקיים ובו בזמן אינו מבין את הקיים (עניין המשותף לפויארבך ולמתנגדיו), נזכיר את הפיסקה ב"פילוסופיה של העתיד" בה מפתח פויארבך את הרעיון, כי הווייתו של דבר או של אדם מהווה את מהותו^{xv}; שתנאי-הקיום, אופן-החיים והפעילות המסוימים של יחיד, בין אם הוא חיה או אדם, זהים למה ש"מהותו" חשה בו את סיפוקה. כאן נתפש כל יוצא-מן-הכלל כמקרה ביש-מזל, כסטיה מן הנורמלי שאין לשנותה. משמע, אם מיליונים של פרולטרים אין להם תחושת סיפוק בשום פנים ואופן בתנאי חייהם, אם אין "הווייתם" תואמת את מהותם אף לא בדרגה הפעוטה ביותר, - אז, לפי הפסקה לעיל, זוהי צרה בלתי נמנעת, שיש לסבול אותה בשקט. אולם, מיליוני פרולטרים וקומוניסטים אלה חושבים אחרת, וגם יוכיחו זאת בהגיע הזמן, כאשר הם יתאימו באופן מעשי, באמצעות המהפכה, את "הווייתם" ל"מהותם". לכן, במקרים כאלה, לעולם לא מדבר פויארבך על עולם האדם, וניצל תמיד על-ידי בריחה לעולם הטבע החיצוני, ודווקא טבע כזה, שלא שועבד עדיין לאדם. אך עם כל המצאה חדשה, עם כל התקדמות של התעשייה, ניתקת עוד חתיכה מתחום זה, ובכך קטנה הקרקע עליה גדלים טיעונים כגון אלה של פויארבך. נסתפק באחד מהם: "מהותו" של הדג היא "הווייתו", המים. "מהותו" של דג הנהר היא מי הנהר. אך מים אלה יפסיקו להיות "מהותו", יפסיקו להיות סביבה מתאימה לקיומו, ברגע שהנהר ישועבד לתעשייה, ברגע שהוא יזוהם ע"י חומרי צבע ופסולת אחרת, ברגע שיתחילו לשוט בו ספינות קיטור, ברגע שממיו יוטו לתעלות בהן אפשר יהיה למנוע מהדג את סביבת קיומו ע"י הפסקה פשוטה של זרם המים. הכרזה על כל הסתירות מעין אלו כעל אי-נורמליות לא שונה במהותה מהנחמה שנותן שטינר הקדוש בבלתי-מרוצים, באומרו שמצב רע זה - הוא מצבם הרע הם, והם יכולים או להרגיש רגועים בעניין, או לשמור את אי-שביעות רצונם לעצמם, או להתמרד נגדו באופן דמיוני כלשהו. בה במידה קטן ההבדל בין תפישה זו של פויארבך לבין הטענה של ברונו הקדוש: תנאים של ביש-מזל אלה נובעים כתוצאה מזה, שהסובלים מהם נתקעו בטינופת "הסובסטנציות", לא התקדמו עד ל"תודעה העצמית המוחלטת", ולא הכירו את התנאים הגרועים האלה כרוח מרוחם הם.

III [אשליותיה של התקופה]

1. המעמד השליט והתודעה השלטת. התגבשות תפישתו של הגל על שליטתה של הרוח בהיסטוריה

רעיונותיו של המעמד השליט מהווים בכל תקופה את הרעיונות השליטים, כלומר, המעמד שהוא הכוח החומרי השולט בחברה מהווה בעת ובעונה אחת גם את כוחה הרוחני השולט. אותו מעמד שאמצעי-הייצור החומריים עומדים לרשותו - אף הפיקוח על היצירה הרוחנית מצוי בחזקתו; כך שניתן לומר כי בדרך-כלל כפופים לו רעיונותיהם של אותם אנשים שאין להם אמצעים ליצירה רוחנית. אין הרעיונות השולטים אלא ביטוי אידיאלי לתנאים החומריים השליטים, היחסים החומריים השליטים כשהם מושגים ברעיונות; אין הם אלא רעיונות בדבר היחסים העושים מעמד מסוים למעמד שליט, דהיינו רעיונות שלטון. היחידים המרכיבים את המעמד השליט, יש להם בין השאר גם תודעה והם אם-כן חושבים; במידה שהם שולטים אפוא בתורת מעמד וקובעים במלוא היקפה תקופה היסטורית כלשהי, הרי מובן מאליו שהם עושים כן בכל תחומי-חייהם, בין השאר גם כאנשים חושבים; הם שולטים אפוא גם כיוצרי-רעיונות, מסדירים את ייצורם וחלוקתם של רעיונות זמנם. רעיונותיהם הם אם-כן הרעיונות השליטים של אותה תקופה. בשעה ובמקום שבו נאבקים ביניהן השלטון המלכותי, האריסטוקרטיה והבורגנות על השליטה, במקום שהשליטה היא אפוא מחולקת, שם מופיעה בתור רעיון שולט התורה של הפרדת הרשויות, המנוסחת עתה בתור "חוק נצח".

חלוקת-העבודה שגילינו אותה כבר לעיל בתור אחד הגורמים הראשיים של ההיסטוריה שעד כה, מתגלה עתה אפוא בקרב המעמד השליט בתור ההפרדה בין העבודה הרוחנית לגופנית. כך מתגלה בתוך אותו מעמד חלק ממנו בחזקת הוגים של אותו מעמד (האידיאולוגים יוצרי המושגים, הפעילים, ההופכים את שיכלול אשלייתו של אותו

מעמד אודות עצמו למקור-מחייטם הראשון), ואילו האחרים מתייחסים לרעיונות ולאשליה אלה באופן סביל יותר, על דרך הקליטה, שכן הם מהווים במציאות את החברים הפעילים של אותו מעמד ואין להם זמן ליצור לעצמם אשליה ורעיונות אודות עצמם. בתוך אותו המעמד יכול פער זה להתפתח אפילו לכדי ניגוד ואיבה בין שני חלקים אלו, אולם בכל מקרה של התנגשות מעשית שבה קיים איום על המעמד עצמו, שם נעלם ניגוד זה מעצמו, ובעת-ובעונה-אחת נעלמת גם אחיזת-העניינים כאילו הרעיונות השולטים אינם של המעמד השליט וכאילו הייתה להם עוצמה נבדלת מעוצמתו של מעמד זה. קיומם של רעיונות מהפכניים בתקופה מסוימת מניח כבר מראש את קיומו של מעמד מהפכני - ועל הנחותיו המוקדמות של זה נאמר כבר לעיל מה שצריך היה להיאמר.

אם מפרידים אפוא בעת השגת התהליך ההיסטורי את רעיונות המעמד השליט מן המעמד השליט עצמו, אם מעניקים להם קיום עצמאי הרי שכל מה שנעלה בידינו יהא לומר כי בתקופה מסוימת שלטו רעיונות כאלה וכאלה, מבלי להתעניין בתנאי היווצרותם של רעיונות אלו וביוצריהם. אם מניחים-לנפשם את היחידים ואת תנאי-העולם המונחים ביסודם של הרעיונות, הרי שניתן למשל לומר, כי בתקופה שבה שלטה האריסטוקרטיה שלטו מושגי החירות, השוויון וכ"ב. המעמד השליט מדמה לעצמו בדרך-כלל שכן הוא. תפיסת היסטוריה זה המקובלת על כל כותבי-ההיסטוריה במיוחד שהם מופשטים יותר, דהיינו רעיונות הנוטלים לעצמם יותר ויותר צורה של כלליות. שכן כל מעמד חדש הבא במקומו של המעמד ששלט לפניו, נאלץ לשם ביצוע מטרותיו להציג את ענייניו שלו כעניינים המשותף של כל בני החברה, כלומר, אם ננסח זאת בצורה אידיאלית: לתת לרעיונותיו צורה של כלליות, להציגם בתור הרעיונות היחידים שהם תבוניים ובעלי תוקף כללי. תחילה מופיע המעמד המהפכני לא כמעמד, כיוון שמולו ניצב מעמד, אלא כמייצג החברה כולה, הוא מופיע כמכלול-המסה של החברה כנגד המעמד השליט-היחיד.³³

המעמד המהפכני יכול לעשות כך, שכן לראשונה קשור ענייניו שלו באמת בענייניהם המשותפים של כל המעמדות האחרים שאינם שליטים; וענייניו שלו לא יכול היה להתפתח תחת לחץ התנאים שעד-כה לכלל אינטרס נבדל של מעמד נבדל. נצחונו של מעמד זה מועיל אם-כן ליחידים רבים השייכים למעמדות שאינם מגיעים לשלטון, אך זאת רק במידה שמעמד זה מביא אותם לידי מצב שבו הם יכולים להתעלות אל המעמד השליט. כאשר ניפצה הבורגנות הצרפתית את שלטונה של האריסטוקרטיה, איפשרה על-ידי כך לפרולטרנים רבים להתעלות מעל לפרולטריון - אבל רק במידה שנהפכו לבורגנים. כל מעמד מגשים אפוא את שלטונו אך-ורק על בסיס שהוא רחב יותר מזה של קודמו, ולעומת זאת מתפתח לאחר-מכן בחריפות-יתר ובעמקות-יתר הניגוד שבין המעמדות שאינם שליטים לבין המעמד שהוא עתה השליט. מתוך שני עניינים אלו נובע, כי המאבק שיש לנהל כנגד המעמד השליט החדש מתכוון לשלילה החלטית יותר ורדיקלית יותר של תנאי חברה שעד-כה מכפי שיכלו לעשות זאת המעמדות ששאפו עד כה לשלטון.

כל אותה מראית-עין, כאילו שלטונו של מעמד מסוים היה רק שלטונם של רעיונות מסוימים, נעלמת כמובן מעצמה שעה שחדל שלטון המעמדות עצמו להוות את צורת הסדר החברתי, משעה שאין אפוא עוד צורך להציג עניין נבדל בתור כללי או את "העניין הכללי" בתור שליט.

משעה שנותקו הרעיונות השליטים מן היחידים השליטים ומכל התנאים הנובעים מדרגת התפתחות נתונה של אופן הייצור, משעה שהושגה על-ידי כך התוצאה שתמיד שולטים רעיונות בהיסטוריה - הרי שקל מאוד להפשיט מתוך רעיונות שונים אלו את "הרעיון" בה"א הידיעה, את האידיאה וכו' כשולטת בהיסטוריה ולהשיג בדרך זו את כל הרעיונות והמושגים הבודדים הללו בתור "קביעות עצמיות" של המושג המתפתח בהיסטוריה. אף טבעי הוא שכל יחסי האנוש יוסקו מתוך מושג האדם, מתוך האדם המדומה, מהות האדם, האדם בה"א הידיעה. זאת עשתה הפילוסופיה הספקולטיבית. כך מודה הגל עצמו בסופה של "פילוסופיית ההיסטוריה", כי הוא "מתבונן בהתפתחות של המושג" וכי תיאר בהיסטוריה "את התיאודיציה האמיתית" (עמ' 446^{xvi}), מכאן ניתן לחזור ליוצרי "המושג", לתיאורטיקנים, לאידיאולוגים ולפילוסופים, וכך מגיעים אל המסקנה כי הפילוסופים, ההוגים בתורת שכאלה, שלטו מאז ומתמיד בהיסטוריה - מסקנה שבוטאה כבר, כפי שראינו, בפי הגל. כל החכמה שבהוכחת עליונותה של הרוח בהיסטוריה ("היררכיה" בלשונו של שטירנר) מצטמצמת לשלושת המאמצים הבאים:

- (א) רעיונותיהם של אלה השולטים בתור יחידים חומריים, מתוך סיבות אמפיריות, בתנאים אמפיריים - רעיונות אלו יש להפריד מן השליטים הללו ולהכיר על-ידי כך בשלטון הרעיונות או האשליה בהיסטוריה.
- (ב) יש להכניס סדר בשלטון-רעיונות זה, להוכיח את קיומו של קשר מיסטי בין הרעיונות השולטים העוקבים - מה שניתן לעשות על-ידי כך שמעמידים זאת על "היקבעותו העצמית של המושג" (עניין זה הוא אפשרי מחמת כך שרעיונות אלו קשורים באמת - בגלל יסודם האמפירי - זה בזה ולפי שבתור רעיונות גרידא הריהם הופכים לאבחנות-עצמם, לאבחנות הנקבעות על-ידי החשיבה).

³³ הערתו של מרכס בשולי כתב היד: "הכלליות פירושה: א. המעמד contra [נגד] השדרה; ב. התחרות, המגע-ומשא העולמי וכ"ב; ג. מספרו המרובה של המעמד השליט; ד. אשליית האינטרס הכללי, תחילה אשליה זו היא אמיתית; ה. הטעיתם העצמית של האידיאולוגים וחלוקת-העבודה".

ג) על-מנת לסלק את מראהו המיסטי של "המושג הקובע את עצמו" הופכים אותו לאישיות - "התודעה העצמית" - או (על-מנת להראות מטריאליסטיים לחלוטין) לסדרה של אישיות המייצגות את "המושג" בהיסטוריה, ל"הוגים", ל"פילוסופים", לאידיאולוגים, הנתפשים עתה כיצרני ההיסטוריה, כ"מועצת השומרים", כשליטים³⁴. בדרך זו סולק מכלול היסודות המטריאליסטיים מן ההיסטוריה וניתן להסיר כל רסן מן הסוס הספקולטיבי.

יש להבין את שיטת ההיסטוריה הזאת השלטת בגרמניה ואת הסיבות לכך מתוך הזיקה אל אשלייתיהם של האידיאולוגים בדרך כלל, למשל לאשליות המשפטנים, הפוליטיקאים (גם של אנשי-המעשה המדיניים בכלל זה), מתוך חלומותיהם וסילופיהם של אותם ברנשים; אשליה זו מוסברת בפשטות על-ידי מפעלם המעשי בחייהם, עיסוקם וחלוקת-העבודה.

בחיים היומיומיים יודע כל ³⁵shopkeeper להבחין בין מה שפלוני מתיימר להיות לבין מה שהוא באמת, ואילו ההיסטוריוגרפיה שלנו טרם הגיעה להכרה טריויאלית זו. היא מאמינה לכל תקופה לכל מלה שהיא אומרת על עצמה ומדמה לעצמה.

[IV. הבסיס הממשי לאידיאולוגיה]

[1. מכשירי-הייצור וצורות הקניין]

[כאן חסרים 4 דפים בכתב היד]

...מן הצורה הראשונה נובעת ההנחה המוקדמת בדבר חלוקת-עבודה משוכללת ומסחר מקיף, מן השנייה נובעת המוגבלות המקומית. בצורה הראשונה יש לכנס יחד את היחידים, בשנייה הריהם מצויים בצדם של מכשירי-הייצור הקיימים כשהם-עצמם בבחינת מכשירי-ייצור.

כאן מתגלה אפוא ההבדל בין מכשירי-ייצור שהתהוו באופן טבעי ומכשירי-ייצור שנוצרו בידי הציביליזציה. השדה (המים וכ"ב) ניתן לראותו כמכשיר-ייצור שהתהוו באופן טבעי. במקרה הראשון (מכשירי-ייצור שהתהוו באופן טבעי) מוכפפים היחידים לטבע, במקרה השני - לתוצר העבודה. במקרה הראשון מופיע אם כן גם הקניין (הקניין הקרקעי) בתור שליטה בלתי-אמצעית, שהתהוותה באופן טבעי, ובמקרה השני הריהו מופיע כשליטתה של העבודה, בייחוד של העבודה הנצברת, הקפיטל. המקרה הראשון מחייב שיהיו היחידים קשורים ביניהם בזיקה כלשהי, ותהא זו המשפחה, השבט, האדמה עצמה וכו'; ואילו במקרה השני מתחייב שיהיו בלתי-תלויים זה בזה וקשורים בצוותא רק באמצעות החליפין. במקרה הראשון עיקר החליפין הוא חליפין בין האדם לבין הטבע, מעשה-חליפין שבו ממירים את עבודת של הראשון במוצרי של האחר; במקרה השני הרי אלו חליפין שבין בני-האדם לבין עצמם. במקרה הראשון די בשכל אנושי ממוצע, הפעילות הגופנית והרוחנית אינן מנותקות עדיין כל-עיקר זה מזו; במקרה השני הסתיימה כבר למעשה ההפרדה שבין עבודה רוחנית לגופנית. במקרה הראשון יכולה שליטתם של בעלי-הקניין על נעדרי-הקניין להתבסס על יחסים אישיים, על צורה מסוימת של קהילייה, ואלו במקרה השני עליה ליטול לעצמה את צורתו של צד שלישי, של הכסף, דמות חפצית. במקרה הראשון מתקיימת התעשייה הקטנה, אולם היא מוכפפת-מזדקקת לאמצעי-הייצור שהתהוו באופן טבעי, ולכן היא מתקיימת ללא חלוקת-עבודה בין היחידים השונים; במקרה השני קיימת התעשייה אך-ורק על-ידי חלוקת-העבודה ובאמצעותה.

עד עתה יצאנו ממכשירי-העבודה, וכבר כאן נתגלתה הכרחיותו של הקניין הפרטי לשם קיומם של שלבים תעשייתיים מסוימים. ב ³⁶industrie extractive חופף עדיין הקניין הפרטי לחלוטין לעבודה; בתעשייה הזעירה ובכל החקלאות שעד כה אין הקניין אלא תוצאה הכרחית של מכשירי-הייצור הקיימים; בתעשייה הגדולה מהווה הסתירה שבין מכשירי-הייצור והקניין הפרטי רק תוצר של צורך היווצרותו עליה להיות מפותחת די-צרכה. רק יחד עמה אפשרי אפוא ביטולו של הקניין הפרטי.

[2. חלוקת-העבודה החומרית והרוחנית. הפרדת העיר מהכפר. שיטת הגילדות]

ההפרדה המובהקת בין עבודה חומרית לרוחנית הוא הניתוק שבין העיר לכפר. הניגוד בין העיר לכפר תחילתו במעבר מן הברבריות אל הציביליזציה, מן השבטיות אל המדינה, מן המוגבלות המקומית אל הלאומיות; ניגוד זה

³⁴ הערתו של מרכס בשולי כתב היד: "האדם בתור שכזה = "רוח האנושית החושבת"

³⁵ חנווני

³⁶ תעשייה המפיקה חומרי-גלם

מתגלה בכל תולדות התרבות עד לימינו אלה (ר' "הליגה נגד חוקי הדגן" xlvii).

עם היווצרותה של העיר נוצר הצורך במינהל, במשטרה, במערכת-מסים וכיו"ב, קיצורו של דבר: בממשל עירוני ובעקבות זאת בפוליטיקה בכלל. כאן נתגלעה לראשונה חלוקת האוכלוסייה לשני מעמדות עיקריים; חלוקה זו מתבססת ישירות על חלוקת-העבודה ועל מכשירי הייצור. כשלעצמה, העיר היא כבר בגדר ריכוז האוכלוסין ומכשירי הייצור, הקפיטל, ההנאות, הצרכים - והיפוכם בכפר: הניתוק והבידוד. הניגוד שבין העיר לכפר עשוי להתקיים רק בתוך מסגרת הקניין הפרטי. זהו הביטוי הגס ביותר להכפפתו של היחיד לחלוקת-העבודה, לפעילות מסוימת וכפיה העושה את פלוני לחיית-עיר מוגבלת ואת אלמוני לחיית-כפר מוגבלת ויוצרת יום-יום מחדש את הניגוד בין שניהם. העבודה כאן היא שוב העיקר, העוצמה השולטת בזולת, וכל עוד שזו קיימת, חייב הקניין הפרטי להיות קיים. ביטול הניגוד בין העיר לכפר הוא אחד התנאים הראשונים לשיתופיות, תנאי התלוי שוב מצדו בהמון רב של תנאים חומריים מוקדמים שלא די ברצון טוב גרידא בשביל למלא אחריהם, כפי שניתן לכל אחד לראות זאת ממבט ראשון (יש לפתח להלן תנאים אלו). ההפרדה בין העיר לכפר ניתן לתופשה כהפרדה בין הקפיטל לקניין הקרקעי, כתחילת קיומו והתפתחותו של קפיטל שאינו תלוי בקניין הקרקעי ושיסודו היחיד הוא בעבודה ובחליפין.

בערים (שמקורן בימי-הביניים לא היה מן ההיסטוריה הקודמת, אלא הן נוצרו מחדש על-ידי הצמיחים המשתחררים), הייתה עבודתו הנבדלת של כל אחד ואחד קניינו היחיד, נוסף לקפיטל הזעיר שהביא עמו ושהתבטא במרבית המקרים רק במה שכלול במכשירי העבודה ההכרחיים ביותר. התחרות שבין הצמיחים הנמלטים הנוהרים תדיר העירה, המלחמה המתמדת של הכפר נגד הערים והצורך שנוצר בעקבותיה בכוח צבאי עירוני מאורגן.

זיקת הקניין המשותף לעבודה מסוימת, הצורך בבניינים משותפים לממכר הסחורות בתקופה שבה היו בעלי-המלאכה גם סוחרים, הצורך בסילוקם של הבלתי-רצויים מבניינים אלה, ניגוד האינטרסים בין בעלי-המלאכה הבודדים בינם לבין עצמם, הצורך בהגנה על המלאכה שנלמדה בעמל כה רב, ואירגונה הפיאודלי של הארץ כולה - אלה היו מקורות התאגדותם של העובדים בכל ענף מלאכה בגילדות. אין צורך להיכנס באן לפירוט שינויי-הצורה המרובים של שיטת-הגילדות, שנגרמו בעקבות התפתחויות היסטוריות מאוחרות יותר. בריחתם של הצמיחים אל הערים נמשכה ללא הפוגה בכל ימי-הביניים. צמיחים אלה, שנרדפו בכפר על-ידי אדוניהם, באו לערים כשהם בודדים, ושם מצאו קהילה מאורגנת שלעומתה היו חסרי-אונים ושבמסגרתה היו נאלצים להתאים את עצמם למעמד שנקבע להם על-ידי הזדקקותם לעבודה ועל-ידי האינטרס של בני-תחרותם העירוניים המאורגנים. פועלים אלה, שבאו כשהם בודדים, לא היו יכולים להגיע לכלל כוח לעולם, שכן אם הייתה עבודתם מסוג העבודות המוסדרות על-ידי הגילדות והצריכה לימוד, היו רבי-האומנים משתלטים עליהם ומארגנים אותם בהתאם לאינטרסים שלהם; מאידך-גיסא, אם לא הייתה זו עבודה הצריכה לימוד (כלומר, לא הייתה מאורגנת במסגרת הגילדות, אלא הייתה עבודתם של שכירי-יום), לא הגיעו הללו לעולם לכלל ארגון, כי אם נשארו בחזקת אספסוף בלתי-מאורגן. הצורך בעבודת שכירי-יום בערים יצר את האספסוף.

ערים אלו היו "התאגדויות" אמיתיות שנוצרו על-ידי הצורך הבלתי-אמצעי, הדאגה להגנת הקניין ולהכפלת אמצעי-הייצור וההגנה של החברים הבודדים. האספסוף של אותן ערים, שהיה מורכב מיחידים זרים זה לזה, שבאו העירה כבודדים, היה חסר אונים לחלוטין כיוון שמולם ניצבה עוצמה מאורגנת, חמושה למלחמה, המפקחת עליו בקנאות. השוליות והמתלמדים היו מאורגנים בכל מלאכה לפי מיטב האינטרסים של רבי-האומנים; היחס הפטריארכלי, שבינם לבין רבותיהם, העניק לאחרונים משנה-כוח - תחילה באמצעות השפעתם הישירה על חייהם של השוליות, ולאחר מכן כיוון שלגבי השוליות שעבדו אצל רב-אומנים מסוים הייתה זו זיקה ממשית שליכדה אותם יחד בניגוד לשוליות של רב-אומן אחר והבדילה אותם מהם; ולבסוף, השוליות היו צמודים לסדר הקיים מחמת האינטרס שלהם להפוך בעצמם לרבי-אומנים. בעוד שהאספסוף גרם לעתים לפחות להתפרצויות נגד כל הסדר העירוני (התפרצויות שנשארו בכל זאת ללא כל השפעה, בגלל חוסר-האונים של האספסוף), - השוליות לא הרחיקו מעולם מעבר לסכסוכים זעירים בתוך תחומן של גילדות בודדות, שכן היו הם-גופם עצמם מעצמה של שיטת-הגילדות. כל ההתקוממויות הגדולות של ימי-הביניים מקורן בכפר, אך הן נשארו ללא כל תוצאות מחמת פיצולם של האיכרים ונחשלותם הקיצונית הנובעת מכך.

הקפיטל בערים אלו היה קפיטל שהתהווה באופן טבעי; הוא התבטא במקום-המגורים, מכשירי-העבודה ובציבור-הקונים שהתהווה באופן טבעי, תורשתי; וכיוון שלא היה קפיטל זה בר-מימוש מחמת המגע-ומשא הבלתי-מפותח והמחזור המצומצם, היה עליו לעבור בירושה מאב לבן. קפיטל זה לא ניתן היה להערכה כספית - בניגוד לקפיטל המודרני, שהוא שווה-נפש לכך, באיזה ענין הוא מושקע; קפיטל זה היה צמוד במישרין לעבודתו המסוימת של בעליו, לאין הפרד ממנו - ובתור שכזה היה בבחינת קפיטל שדדתי. -

בערים הייתה חלוקת-העבודה בין הגילדות השונות [פרימיטיבית לחלוטין]³⁷, ואילו בקרב הפועלים השונים לא הייתה מפותחת כלל. כל פועל הוצרך להיות בן-בית בתחום שלם של פעולות, הוצרך לדעת לעשות כל מה שניתן לעשותו בכלי-עבודתו; המגע-ומשא המוגבל וההתאגדות המועטת שבין הערים לבין עצמן, מיעוט

האוכלוסין והגבלתם של הצרכים - כל אלו לא איפשרו את התפתחותה של חלוקת-עבודה נוספת; אי לכך, כל מי ששאף להיות רב-אומן נתחייב להשתלט על כל משלח-ידו. ועל כן, בעלי-המלאכה של ימי-הביניים עדיין מוצאים עניין בעבודתם המיוחדת ובמיומנותם בה, עניין שניתן להעלותו עד לכדי תחושת אמנות מוגבלת מסוימת. מאידך-גיסא, זו הייתה הסיבה שכל בעל-מלאכה בימי-הביניים מיצה את עצמו לחלוטין בעבודתו, גילה יחס-צמיתות רגשי כלפיה והיה מוכפף לחלוטין לעבודה וכלול בה - בניגוד לפועל המודרני, שהוא שווה-נפש לעבודתו.

3.] המשך חלוקת-העבודה. הפרדת המסחר מהתעשייה. חלוקת-העבודה בין הערים השונות. המנופקטורה]

המשך התרחבותה של חלוקת-העבודה הייתה הפרדת הייצור מן המסחר, היווצרות מעמד נבדל של סוחרים; הפרדה זו הועברה, בערים בעלות מקור היסטורי קודם, מן התקופות הקודמות (בין השאר, באמצעות היהודים), ואילו בערים החדשות אך-החלה להיווצר. על-ידי כך ניתנה האפשרות לקשרי מסחר שחורגים מתחום האזור הקרוב ביותר, אפשרות זו תלויה הייתה באמצעי-הקשר הקיימים, במצב הבטחון הציבורי בדרכים, המותנה על-ידי התנאים הפוליטיים (ידוע שבכל ימי-הביניים היו הסוחרים נוסעים בשיירות חמושות) ובצרכים הגסים יותר או המפותחים יותר של האזור הנגיש למגע-ומשא - עניין שהיה תלוי כל פעם בדרגת-התרבות הנתונה. עם שהפך המסחר לעניינו של מעמד נבדל ועם שהתרחב המסחר בידי הסוחרים אל מעבר לתחומה הבלתי-אמצעי של העיר, מופיע גם יחס-הגומלין בין הייצור למגע-ומשא. הערים מתאגדות *בין לבין עצמן*, יש העברת מכשירי-עבודה חדשים מעיר לעיר והחלוקה שבין הייצור למסחר גוררת בעקבותיה בהקדם חלוקת הייצור בין הערים השונות, שכל אחת מהן מנצלת ענף תעשייה דומיננטי. ההגבלות הקודמות מתחילות להתפורר בהדרגה. אך-ורק בהתרחבותו של המגע-ומשא תלוי הדבר, אם ישתמרו או יאבדו כוחות-ייצור שפותחו באזור מסוים (המצאות). כל עוד שאין בנמצא מגע-ומשא חורג מעבר לגבולות האזור הבלתי-אמצעי, יש להגיע לכל המצאה בנפרד בכל אזור ואזור, ואפילו עניינים מקריים גרידא, כמו התפרצות של עמים ברבריים או סתם מלחמות רגילות, דיים להביא ארץ בעלת כוחות ייצור וצרכים מפותחים לידי כך שעליה להתחיל שוב מחדש. בשחר ההיסטוריה היה צורך להמציא כל המצאה מחדש מדי יום ביומו בכל מקום באופן עצמאי. עד כמה אין כוחות ייצור שהתפתחו כבר חופשיים מסכנת היעלמות מוחלטת אפילו בתנאים של מסחר מפותח יחסית - זאת מוכיחים הפיניקים³⁸, שהמצאותיהם אבדו לזמן-מה לאחר דחיקת אומתם מן המסחר, כיבושי אלכסנדר וההתפוררות שבאה בעקבותיהם. כיו"ב ציורי-הזכוכית בימי-הביניים. רק משעה שנעשה המגע-ומשא לעולמי והתעשייה הגדולה היא בסיסו וכל האומות נסחפות למאבק התחרות - רק אז מובטחת המשכיותם של כוחות הייצור שנרכשו.

חלוקת-העבודה בין הערים השונות גוררת אחריה כתוצאתה המידית את היווצרותה של המנופקטורה^{xviii} בגדר ענפי-תעשייה שהתרחבו וחרגו משיטת הגילדות. פריחתן הראשונה של המנופקטורות - באיטליה ולאחר מכן בפלנדריה - התבססה על התנאי ההיסטורי המוקדם של מגע-ומשא עם אומות-חוץ. בארצות אחרות - אנגליה וצרפת, למשל - הצטמצמו המנופקטורות תחילה לשוק הפנימי. תנאי מוקדם למנופקטורה (מעבר לתנאים שהובאו לעיל) הוא ריכוז הולך וגדל של האוכלוסיה - בייחוד בכפר - ושל הקפיטל, המתחיל להצטבר בידיים בודדות, בחלקו בגילדות (למרות חוקי-הגילדות) ובחלקו אצל הסוחרים.

אותה העבודה שהזדקקה מלכתחילה, ולו בצורה הגסה ביותר, למכונה, היא זו שהוכיחה את עצמה כבת-התפתחות מקיפה ביותר. האריגה, שנעשתה עד כה בכפר אגב-אורחא על-ידי האיכרים לשם השגת מלבושיהם ההכרחיים, הייתה העבודה הראשונה שזכתה לדחיפה ולהתפשטות נוספות בעקבות התרחבותו של המגע-ומשא. האריגה הייתה המנופקטורה הראשונה ונשארה המנופקטורה העיקרית. הביקוש לחומרי-הלבשה ההולך וגדל עם ריבוי האוכלוסייה, תחילת היווצרותו והתנניידותו של הקפיטל, שהתהווה באופן טבעי, בעקבות המחזור המהיר יותר, צרכי המותרות שנגרמו על-ידי כך וזכו בדרך כלל לתנאים נוחים בעקבות התרחבותו המתמדת של המגע-ומשא - כל אלה נתנו לאריגה דחיפה כמותית ואיכותית שחילצה אותה מצורת הייצור שעד כה. בצדו של האיכר האורג לצריכתו העצמית (צורה שנשתמרה ועדיין משתמרת), התפתח מעמד חדש של אורגים בערים, שאריגיהם היו מכוונים לכל השוק הפנימי ולרוב גם לשווקי-חוץ.

האריגה, שהיא עבודה המחייבת במרבית המקרים שיעור קטן של מיומנות ושהתפצלה במהרה לענפים מרובים לאין-ספור, מצויה לפי כל טיבה בניגוד לכבלי הגילדות. האריגה נעשתה אפוא לרוב בכפרים ובעיירות-שוק ללא הזדקקות לארגון של גילדה, ומקומות אלו נהפכו בהדרגה לערים ולמעשה לערים הפורחות ביותר של כל ארץ.

³⁸ הערתו של מרכס בשולי כתב היד: "וכן ציור הזכוכית בימי הביניים"

עם המנופקטורה המשוחררת מן הגילדות השתנו בעת ובעונה אחת גם יחסי-הקניין. ההתקדמות הראשונה מעבר לקפיטל השדרתי שהתהווה באופן טבעי, ניתנה עם הופעתם של הסוחרים שהקפיטל שלהם היה מלכתחילה קפיטל בנקסי דנייד, קפיטל במשמעותו המודרנית במידה שניתן לדבר על כך בתנאי אותו הזמן. ההתקדמות השנייה באה עם המנופקטורה, שחזרה והפכה מצדה כמות מרובה של קפיטל שהתהווה באופן טבעי למיטלטל והגדילה בכלל את כמותו של קפיטל המטלטל לעומת הקפיטל שהתהווה באופן טבעי. בעת ובעונה אחת נהפכה המנופקטורה למפלסם של האיכרים מן הגילדות שהרחיקו אותם מתוכן או שהקטינו את תשלומיהם - ממש כשם שהיו קודם לכן הגילדות מפלסם של האיכרים מן [האצולה הכפרית המדכאת אותם].³⁹

עם תחילתה של המנופקטורה גם נפתחה תקופה שהופיעו בה המוני אדם נעים ונדים, מה שנגרם בעקבות התחסלותן של הפמליות הפיאודליות, פירוק הצבאות המקובצים ששימשו למלכים למלחמות נגד הווסלים, כמו גם בעקבות השבחתן של שיטות העיבוד החקלאי והפיכת חלקות נרחבות של אדמות-פלחה לשטחי-מרעה. כבר מתוך כך ברור כיצד תופעה זו של נעים-ונדים עולה בקנה אחד עם התפוררותו של הפיאודליזם. כבר במאה ה-13 מתגלות תקופות בודדות מעין זה, ואלו בצורה כללית וממושכת מופיעה תופעת הנעים-ונדים רק בסוף המאה ה-15 ותחילת המאה ה-16. הללו מרובים עד כדי כך שהנרי השמיני מאנגליה, למשל, תלה 72000 מהם. ניתן היה לאלצם לעבוד רק בקשיים מרובים ובלחץ חמור ותוך התנגדות ממושכת. בסופו של דבר קלטה אותם פריחתה המהירה של המנופקטורה, בייחוד באנגליה.

עם המנופקטורה נכנסו האומות השונות ליחסי-תחרות, למאבק מסחרי שנתגלה במלחמות, מכסי-מגן והגבלים, וזאת בשעה שקודם לכן, במידה שהאומות נמצאו בקשרים כלשהם, ניהלו ביניהן רק חליפין תמימים לחלוטין. מעתה ואילך יש לו למסחר משמעות פוליטית.

עם המנופקטורה נקבע בעת ובעונה אחת יחס שונה בין הפועל לנותן העבודה. בגילדות נתקיים היחס הפטריארכלי שבין השוליות לרב-האומנים; במנופקטורה בא במקומו יחס-הממון שבין הפועל לקפיטליסט. יחס זה בכפר ובעיירות אחוז היה באבק פטריארכליות, ואילו בערים הגדולות, שהן היו ערי-המנופקטורה המובהקות, איבד יחס זה כל איצטלה פטריארכלית.

המנופקטורה ותנועת-הייצור בכללותה זכו לתנופה עצומה בעקבות התרחבותו של המגע-ומשא עם גילוי אמריקה והדרך הימית להודו המזרחית. המוצרים החדשים שיובאו משם, בייחוד המון הזהב והכסף שנכנסו למחזור, שינו לחלוטין את מצבם ההדדי של המעמדות, היכו קשות את הקניין הקרקעי הפיאודלי ואת הפועלים; מסעות-ההרפתקאות והקולוניזציה, ובראש ובראשונה התרחבות השווקים לכלל שוק עולמי (התרחבות שנתאפשרה עתה ונתממשה יותר ויותר מיום ליום) - כל אלה גרמו להיווצרות שלב חדש של ההתפתחות ההיסטורית, שלא כאן המקום להרחבת פירוטו. עם הקולוניזציה של הארצות שנתגלו זכה מאבק-המסחר שבין האומות לתזונה חדשה ובהתאם לכך ליתר התרחבות ומרירות.

התרחבות המסחר והמנופקטורה זירזה את הצטברותו של קפיטל בנקסי דנייד, בעוד אשר בגילדות, שלא זכו לדורבן של הרחבת הייצור, נשאר הקפיטל, שהתהווה באופן טבעי, יציב או אפילו הצטמצם. המסחר והמנופקטורה יצרו את הבורגנות הגדולה, בגילדות התרכזה הזעיר-בורגנות שכבר לא שלטה עתה בעיר, אלא הוצרכה לכרוע ברך בפני שליטת הסוחרים הגדולים ובעלי המנופקטורות.⁴⁰ מכאן התפוררות הגילדות משעה שהן באות במגע עם המנופקטורה.

שתי צורות ליחסי האומות במגע-ומשא בינן לבין עצמן בתקופה הנדונה. כמות הזהב והכסף המצומצמת שבמחזור התנתה תחילה את האיסור על יצואן של מתכות אלו; והתעשייה, שיובאה לרוב מבחוץ ונהפכה להכרחית לשם העסקת האוכלוסייה העירונית המתרחבת, לא יכלה להתקיים בלעדי פריבילגיות אלו שניתן היה, כמובן, להעניקן לא רק כנגד התחרות הפנימית, אלא בעיקר כנגד התחרות שמחוץ. פריבילגיות הגילדות המקומית הורחבה, על-ידי הגבלים ראשונים אלה, על כל האומה. המכסים נוצרו מן התשלומים שהטילו האדונים הפיאודלים על הסוחרים שהיו משוטטים באזורם, תמורת הוויתור על שדידתם; תשלומים אלה הוטלו לאחר מכן גם על-ידי הערים ונהפכה, עם עלייתה של המדינה המודרנית, לאמצעי המוחשי ביותר מבחינת האוצר לשם השגת-כספים.

הופעת הזהב והכסף האמריקניים בשווקי-אירופה, התפתחותה ההדרגתית של התעשייה, תנופתו המהירה של המסחר, ובעקבותיהן עליית הבורגנות שאינה מאורגנת בגילדות ועליית הכסף - כל אלה העניקו לאותן התקנות משמעות אחרת. המדינה, שמיום-ליום יכלה פחות לוותר על הכסף, השאירה על-כנו את איסור יצוא הזהב והכסף מתוך סיבות פיסקליות; הבורגנים, שכמויות כסף אלה שהוטלו לשוק שימשו מטרה עיקרית של רכישתם, היו מרוצים מכך לחלוטין; הפריבילגיות שהיו קיימות עד כה נהפכו למקור הכנסה לממשלה ונמכרו בכסף; בחקיקת-המכס הופיעו מכסי-היצוא, שלא היו אלא אבן-נגף בדרכה של התעשייה ושכליתם הייתה פיסקלית טהורה. התקופה השנייה התחילה עם אמצע המאה ה-17 ונמשכה כמעט עד סוף המאה ה-18. המסחר וסחר-הים

³⁹ כאן כתב היד פגום

⁴⁰ הערתו של מרכס בשולי כתב היד: "זעיר-בורגנים, שדרת הביניים, בורגנות גדולה"

התפתחו במהירות יתירה מאשר המנופקטורה, שמילאה תפקיד משני; המושבות החלו להיות צרכנים בעלי-משקל, האומות השונות התחלקו ביניהן, לאחר מאבקים ממושכים, בשוק העולמי המתפתח. תקופה זו מתחילה עם חוקי-השיט^{xix} והמונופולין הקולוניאליים. התחרות בין האומות נעשתה לבלתי-אפשרית כמעט על-ידי תעריפי-מכס, הגבלים וחוזים; ובחשבון אחרון נוהל מאבק התחרות והוכרע על-ידי מלחמות (בייחוד מלחמות ימיות). האומה הימית החזקה ביותר, האנגלים, שלטה-בכיפה במסחר ובמנופקטורה. כבר כאן מתרחש ריכוזם בארץ אחת.

המנופקטורה הוגנה ככל האפשר על-ידי מכסי-מגן בשוק הפנימי, מונופולין בשוק הקולוניאלי ומסים דיפרנציאליים רבים ככל האפשר בשוק החיצוני. עיבודו של חומר-גלם שנוצר בארץ גופא זכה להקלות (צמר ואריגים באנגליה, משי בצרפת), יצואם של חומרי-גלם המיוצרים בארץ נאסר (צמר באנגליה) ועיבודם של חומרי-גלם מיובאים הוזנח או דוכא (כותנה באנגליה). האומה ששלטה-בכיפה במסחר הימי ובעוצמה הקולוניאלית הבטיחה לעצמה כמובן גם את ההתרחבות הכמותית והאיכותית המרובה ביותר של המנופקטורה. בכלל, המנופקטורה לא יכלה לוותר על ההגנה במכסים, שכן היא עלולה לאבד את שווקיה ולהיהרס בעקבות השינוי הזעיר ביותר המתרחש בארצות אחרות; קל לפתחה בארץ כלשהי שיש בה תנאים נוחים יחסית, ולכן קל להחריבה. מחמת האופן שבו נוהלה המנופקטורה, בייחוד במאה ה-18 בכפר, הריה אחוזה ודבוקה בתנאי חייה של המוני בני-אדם עד כדי כך, ששום ארץ לא יכלה להתיר לעצמה להפוך את קיומה לכדור-משחק על דרך של היתר התחרות החופשית. במידה שהיא מגיעה לכלל יצוא, תלויה אפוא המנופקטורה לחלוטין בהתרחבותו ובהצטמצמותו של המסחר, ואילו השפעת-הגומלין שלה עליו היא מצומצמת ביותר. מכאן משמעותה המשנית ומכאן השפעתם של הסוחרים במאה ה-18; הסוחרים, ובייחוד בעלי-האניות, הם שתבעו יותר מאחרים את הגנת-המדינה ואת המונופולין; אמת שאף בעלי-המנופקטורות תבעו הגנה וזכו לה, אך תמיד פיגרו אחר הסוחרים בהשפעתם הפוליטית. ערי-המסחר, ובייחוד ערי-הנמל, זכו במידה מסוימת לאופיה התרבותי של הבורגנות הגדולה, בעוד שבערי-החרושת נשארה אווירת הזעיר-בורגנות בעינה. השווה אייקן וכו'^{xx}. המאה ה-18 הייתה תקופת המסחר. פינטו אומר מפורשות: "המסחר הוא שיגיון-האופנה של המאה", ולהלן: "זה זמן מה שאין אנשים משיחים אלא במסחר, שיט וצי"^{xxi}.

תנועת הקפיטל, למרות שזכתה לתאוצה מוגברת, נשארה עדיין איטית באופן יחסי; פיצולו של השוק העולמי לחלקים נפרדים שכל אחד מהם נוצל על-ידי אומה נפרדת, מניעת התחרות בין האומות לבין עצמן, מגושמות הייצור עצמו והתפתחות השיטה המוניטרית שהייתה רק בשלביה הראשונים - כל אלה בלמו ביותר את המחזור. התוצאה הייתה רוח-חנוונים, מזהמת-קטנונית, שדבקה עדיין בכל הסוחרים ובכל אופן ניהולו של המסחר. בהשוואה לבעלי-המנופקטורות ובייחוד בהשוואה לבעלי-המלאכה היו הסוחרים אמנם בחזקת בורגנים גדולים, ואילו בהשוואה לסוחרים ולתעשיינים של התקופה שבאה לאחר מכן נשארו בגדר זעיר-בורגנים. השווה א. סמית.

תקופה זו מצטיינת גם על-ידי ביטול האיסורים על יצוא הזהב והכסף, היווצרותם של המסחר במתכות יקרות, הבנקים, החוב הלאומי, כסף-הנייר, ספקולציות במניות ובהון וספסרות בורסה בכל המצרכים, יחד עם התפתחות השיטה הפיננסית בכללותה. הקפיטל איבד שוב חלק ניכר מאופיו הטבעי המקורי שעדיין דבק בו במידה מסוימת.

4. חלוקת-העבודה הנרחבת ביותר. התעשייה הגדולה

ריכוזם הבלתי-פוסק של המסחר והמנופקטורה במאה ה-17 בארץ אחת, אנגליה, יצר בסופו של דבר לארץ זו שוק עולמי יחסי, ובעקבות זאת ביקוש למוצרי-המנופקטורה של אותה ארץ שלא ניתן היה לספקו באמצעות כוחות-הייצור התעשייתיים שעד כה. ביקוש זה, שעלה על כושר ייצורם של כוחות-הייצור, היה הכוח המניע שיצר את התקופה השלישית של הקניין הפרטי מאז ימי-הביניים, על ידי כך שיצר את התעשייה הגדולה - את רתימתם של כוחות טבע למטרות תעשייתיות, את המכונות ואת חלוקת-העבודה הנרחבת ביותר. שאר התנאים של שלב זה - חופש התחרות בתוך האומה, יצירת המכניקה העיונית (המכניקה שהושלמה בידי ניוטון היוותה במאה ה-18 את המדע הפופולרי ביותר בצרפת ובאנגליה) וכו' - היו קיימים כבר באנגליה (אמת שהיה צורך להשיג את התחרות החופשית בתוך האומה על-ידי מהפכה - 1640 ו-1688 באנגליה, 1789 בצרפת).

כל ארץ שרצתה לשמור על תפקידה ההיסטורי - התחרות דחפה אותה במהרה להגן על מוצריה על-ידי תקנות-מכס מחודשות (המכסים הישנים לא עזרו כבר כנגד התעשייה הגדולה) ולפתח בעקבות זאת את התעשייה הגדולה בתנאי מכס-מגן. על אף כל אמצעי-המגן האלה, הפכה התעשייה הגדולה את התחרות לאוניברסלית (התחרות היא חופש-המסחר המעשי, מכסי-המגן אינם אלא פליאטיב, אמצעי-שכנגד בתוך מסגרת חופש-המסחר); התעשייה הגדולה יצרה את אמצעי התקשורת ואת השוק העולמי המודרני, הכניעה לעצמה את המסחר, הפכה כל קפיטל לקפיטל תעשייתי ויצרה על-ידי כך את המחזור המהיר (השתכללות השיטה הפיננסית)

ואת ריכוז הקפיטל. באמצעות התחרות האוניברסלית אילצה את כל היחידים לאימוץ קיצוני ביותר של כוחם. במידת האפשר הרסה את האידיאולוגיה, הדת, המוסר וכו'. ובמקום שלא הצליחה בכך הפכה אותם לשקר שקוף. היא בלבד יצרה את ההיסטוריה העולמית על-ידי כך שהפכה כל אומה תרבותית וכל יחיד לתלויים בכוליה-עלמא במה ששייך לסיפוק צרכיהם והרסה את הבדידות שהתהוותה באופן טבעי, ושהייתה עד כה מנת חלקה של כל אומה. היא הכפיפה את מדעי-הטבע לקפיטל ונטלה מחלוקת-העבודה את מראית-העין האחרונה של אופייה הטבעי. בכלל, היא הרסה את כל היחסים שהתהוו באופן טבעי, במידה שעניין זה אפשרי בתוך תחומה של העבודה, והפכה אותם ליחסי-ממון. במקומן של הערים שהתהוו באופן טבעי יצרה את ערי-התעשייה המודרניות הגדולות שצמחו בן-לילה. בכל מקום שחדרה אליו הרסה את מלאכת-היד ואת כל שלביה הקודמים של התעשייה בכללותם. היא הביאה את ניצחון העיר המסחרית על הכפר לכלל השתכללותו. [סימנה האופייני]⁴¹ הוא השיטה האוטומטית. [התפתחותה]⁴² יצרה המון כוחות-ייצור שלגביהם נהפך הקניין הפרטי לבלים, כשם שהגילדה הייתה בחינת כבלים על המנופקטורה, ובית-המלאכה הכפרי הקטן בחינת כבלים על האומנות המתפתחת. תחת שלטונו של הקניין הפרטי זוכים כוחות-ייצור אלה להתפתחות חד-צדדית בלבד, הופכים בשביל רוב האוכלוסייה לכוחות-הרס, והמון כוחות-ייצור כאלו אינם ניתנים כלל להפעלה בתנאי הקניין הפרטי. התעשייה הגדולה יצרה בדרך כלל בכל מקום יחסים זהים בין מעמדות החברה והרסה על-ידי כך את ייחודן של האומות השונות. ולאחרונה, בעוד שהבורגנות של כל אומה יש לה עדיין אינטרסים לאומיים נפרדים, יצרה התעשייה הגדולה מעמד שיש לו בכל האומות אותו אינטרס עצמו ושואצלו נהרסה כבר הלאומיות: זהו מעמד שהוא משוחרר באמת מן העולם הישן וניצב מולו בעת ובעונה אחת. לא זו בלבד שהתעשייה הגדולה הופכת לפועל את יחסו לקפיטליסט לבלתי-נסבל, אף העבודה עצמה הופכת לבלתי-נסבלת.

מובן מאליו שאין התעשייה הגדולה מגיעה לכלל אותה רמה בכל אזור של איזו ארץ שהיא. אולם דבר זה אינו מעכב בעד תנועתו המעמדית של הפרולטריון, שכן הפרולטריון שנוצרו בידי התעשייה הגדולה מופיעים בראש התנועה וגוררים אחריהם את כל ההמון, ואותם פועלים שהושלכו על-ידי התעשייה הגדולה מצויים במצב-חיים גרוע יותר מאשר פועלי התעשייה הגדולה עצמם. באותה מידה משפיעות הארצות שבהן מצויה תעשייה גדולה מפותחת על הארצות שהן plus ou moins⁴³ בלתי-תעשייתיות במידה שהללו נסחפו על-ידי המגע-ומשא העולמי למאבק התחרות האוניברסלי.

צורות [ייצור] שונות אלו הן גם צורות ארגון של העבודה ויחד עם זאת של הקניין. בכל תקופה התרחשה התאגדות זו או אחרת של כוחות הייצור הקיימים בה במידה שהיא נתחייבה על-ידי הצרכים.

5. הסתירה בין כוחות-הייצור לבין צורת המגע-ומשא כבסיס למהפכה חברתית

סתירה זו שבין כוחות הייצור לצורת המגע-ומשא - סתירה שכבר הופיעה, כמו שראינו, פעמים מרובות בהיסטוריה שעד-כה מבלי לסכן עם זאת את יסודה - חייבת הייתה להתמרד כל פעם לכדי מהפכה שהיו לה באותה עת צורות-משנה כגון מכלול כל ההתנגשויות, התנגשויות של מעמדות שונים, סתירות בתודעה, מלחמת רעיונות וכיו"ב, מאבק פוליטי וכיו"ב. מנקודת-ראות מוגבלת ניתן עתה ליטול אחת מצורות-משנה אלו ולראותה כיסודן של אותן מהפכות, ועניין זה נעשה קל יותר ככל שהיחידים, שבהם פותחות המהפכות, יוצרים לעצמם אשליות באשר לפעילותם שלהם, הכל לפי דרגת-תרבותם ולפי שלב ההתפתחות ההיסטורית.

לפי תפיסתנו, מקורן של כל ההתנגשויות בהיסטוריה הוא בסתירה שבין כוחות-הייצור וצורת המגע-ומשא. ועם זאת לא מן-המוכרח הוא שאותה סתירה חייבת להגיע לידי-שיאה באותה ארץ עצמה על-מנת להגיע שם לידי התנגשות. התחרות עם ארצות תעשייתיות מפותחות יותר, הנקבעת על-ידי המגע-ומשא הבינלאומי המתרחב, די בה כדי ליצור ניגוד דומה גם בארצות שהן מפותחות פחות מבחינה תעשייתית (למשל, הפרולטריון-שבכוח בגרמניה, שהובא לכלל תופעה-בעליל על-ידי תחרותה של התעשייה האנגלית).

⁴¹ כאן כתב היד פגום

⁴² כאן כתב היד פגום

⁴³ פחות או יותר

[6] תחרות היחידים והיווצרות המעמדות. התפתחות הסתירה בין היחידים לבין תנאי חייהם. השיתופיות האשלייתית של יחידים בחברה הבורגנית והשיתופיות האמיתית של יחידים בקומוניזם. הכפפת תנאי החיים בחברה לכוחם של יחידים מאוגדים]

התחרות מבודדת את היחידים זה מזה - לא רק את הבורגנים, כי אם גם את הפרולטרנים - למרות שהיא מכנסת אותם יחד. לכן דרוש זמן רב עד שיוכלו אותם יחידים להתאגד, מלבד מה שהתאגדות זו - אם מוטל עליה שלא להיות מקומית גרידא - מחייבת כי האמצעים הנחוצים, ערי-התעשייה הגדולות ואמצעי-התקשורת הזולים והמהירים, ייווצרו על-ידי התעשייה הגדולה עצמה; נמצא שרק לאחר מאבקים ממושכים ניתן להשיג כוח מאורגן כלפי יחידים בודדים אלה החיים בתנאים היוצרים מחדש את הבדידות מדי יום ביומו. לדרוש את ההיפך, פירושו היה כאילו דרשנו שלא תהא התחרות קיימת בתקופה היסטורית מסוימת זו, או שהיחידים יסלקו ממוחם יחסים שאין להם בתור יחידים מבודדים כל שליטה עליהם.

בניית בתים. אצל הפראים מובן הוא שכל משפחה יש לה מאורה או בקתה משלה, כשם שאצל הנוודים יש לה אוהל משלה. משק-בית נפרד זה נעשה הכרחי יותר ויותר עם התפתחותו הנוספת של הקניין הפרטי. אצל עמי-האיכרים לא ייתכן משק-בית משותף כשם שלא ייתכן עיבוד-אדמה משותף. הקמתן של הערים הייתה התקדמות גדולה. בכל התקופות שעד כה לא התאפשר ביטול הכלכלה הנפרדת, שאי-אפשר להפרידו מביטול הקניין הפרטי, גם מחמת כך, שעדיין חסרים היו התנאים החומריים לכך. הקמתה של כלכלה שיתופית מניחה את התפתחותן של המכונות, את ההזדקקות לכוחות הטבע ולכוחות ייצור רבים אחרים - כמו למשל אספקת-מים, תאורת-גז, הסקת-קיטור וכיו"ב, ביטול הניגוד בין עיר לכפר. ללא תנאים אלה לא תהא הכלכלה השיתופית בגדר כוח ייצור חדש, יחסר לה כל בסיס חומרי שהוא, היא תהא מבוססת על יסודות תיאורטיים גרידא, כלומר היא תהא דחליל גרידא העשוי להתפתח לכל היותר לכלכלת-מנזרים. - מה שהתברר עוד כאפשרי, הריהו הריכוז בערים והקמתם של בניינים שיתופיים לצרכים מסוימים (בתי-סוהר, קסרקטינים וכיו"ב). זה שביטולה של הכלכלה הנפרדת אינו בר-ניתוק מביטולה של המשפחה, הרי זה דבר הלמד מעניינו.

(המשפט המופיע לעתים קרובות אצל מכס הקדוש כי כל אחד אינו אלא מה שהוא באמצעות המדינה, אינו שונה ביסודו של דבר מן המשפט האומר, שאין הבורגני אלא דוגמית של מין הבורגנים; משפט זה מניח כי מעמד הבורגנים היה קיים כבר לפני קיומם של היחידים המרכיבים אותו)⁴⁴ אזרחי כל עיר בימי-הביניים היו נאלצים להתאגד נגד האצולה הכפרית כדי להגן על עירם. התפשטות המסחר, כינון אמצעי-קשר הביאו לכך שהערים הבוודדות החלו להתוודע אל ערים אחרות שהגנו על אותם האינטרסים תוך כדי מאבק נגד אותו יריב. רק מתוך ציבורי-האזרחים המקומיים המרובים של הערים הבוודדות נוצר לראשונה מעמד האזרחים. תנאי-החיים של האזרחים הבוודדים נהפכו - בגלל הניגוד לתנאים הקיימים ובגלל אופן-העבודה שהותנה על-ידי כך - לכלל תנאים שהם משותפים לכולם ובלתי-תלויים ביחיד הבודד. האזרחים יצרו תנאים אלו במידה שבייתקו את עצמם מן הזיקה הפיאודלית, ובתורם גם נוצרו על-ידי אותם תנאים במידה שהותנו על-ידי ניגודם לפיאודליזם שמצאו כנתון. עם הופעת הקשרים בין הערים הבוודדות התפתחו תנאים משותפים אלו לכלל תנאים מעמדיים. אותם התנאים, אותו הניגוד, אותם האינטרסים - כל זה חייב היה לגרום, פחות או יותר, לאותם מנהגים בכל מקום ומקום. אין הבורגנות מתפתחת בעצמה אלא עם התפתחות תנאיה, ועם חלוקת-העבודה הריה חוזרת ומתפצלת לחטיבות שונות וקולטת בסופו של דבר לתוכה את כל מעמדות בעלי-הרכוש הקיימים⁴⁵ (ואילו את רוב המעמדות חסרי-הרכוש וחלק מן המעמדות שהיו בעלי-רכוש עד כה הריהי מפתחת לכלל מעמד חדש, הפרולטריון). דבר זה מתרחש במידה שכל הקניין המצוי בעין נהפך לקפיטל תעשייתי או מסחרי.

אין יחידים בודדים מהווים מעמד אלא במידה שעליהם לנהל מאבק משותף נגד מעמד אחר; פרט לזאת, הריהם עוינים זה לזה, שכן הם מצויים במצב של תחרות. ומצד שני, המעמד נעשה לעצמאי כלפי היחידים באופן

⁴⁴ הערתו של מרכס בשולי כתב היד: "טרומ-הקיום של המעמד אצל הפילוסופים"

⁴⁵ הערתו של מרכס בשולי כתב היד: "תחילה היא קולטת את כל ענפי-העבודה השייכים למדינה במישורין, לאחר מכן את כל +/- [פחות או יותר] השדרות האידיאולוגיות"

כזה שהללו מוצאים את תנאי-חיייהם נקבעים מראש, את מעמדם-בחייהם ולפי זה את התפתחותם האישית מקבלים הם ממנו ומוכפפים לו. זוהי תופעה החופפת את הכפפת היחידים הבודדים לחלוקת-העבודה וניתן לסלקה רק על-ידי ביטולם של הקניין הפרטי ושל העבודה עצמה⁴⁶. כיצד הכפפה זו של היחידים למעמד מתפתחת לכלל הכפפתם לכל מיני דימויים וכו' - עניין זה הצבענו עליו כבר כמה וכמה פעמים.

אם מתבוננים פילוסופית בהתפתחות זו של היחידים בתנאי-הקיום המשותפים של השדרות והמעמדות הבאים בזה אחר זה ובהשקפות הכלליות שיוחסו להם על-ידי כך, הרי קל לדמות שבאותם יחידים התפתח "המין" או "האדם" או שהם פיתחו את "האדם": זהו דימוי שבאמצעותו זוכה ההיסטוריה לכמה סטירות-לחי מצלצלות. לאחר מכן ניתן להשיג את השדרות והמעמדות השונים הללו כפירוטים של הביטוי הכללי, כסוגי-משנה של המין, כשלבי-התפתחות של "האדם".

אין הכפפה זו של היחידים למעמדות השונים עשויה להתבטל אלא אם-כן ייווצר מעמד שלא יהא לו שום אינטרס מעמדי נבדל שירצה לממשו כנגד המעמד השליט.

הפיכתן של העוצמות האישיות (יחסים) לכלל עוצמות חפציות בעקבות חלוקת-העבודה אין לשוב-ולבטלה על-ידי כך שמסלקים מן המוח את הדימוי הכללי של עניין זה, אלא על-ידי כך שהיחידים מכפיפים עוצמות חפציות אלה לעצמם ומבטלים את חלוקת-העבודה⁴⁷. הדבר אינו אפשרי ללא שיתופיות. רק בהיותו נתון בשיתופיות עם אחרים יש לו לכל יחיד הנתונים לפיתוח כל-צדדי של כשרונותיו; רק בשיתופיות תיתכן אפוא החירות האישית. בתחליפי-השיתופיות שעד-כה, במדינה וכו', נמצאה החירות רק לאלה מן היחידים המתפתחים בתנאים של המעמד השליט ורק במידה שהיו הם יחידים הנמנים על אותו מעמד; השיתופיות-לכאורה, אשר לשמה התאגדו עד כה היחידים, נעשתה תמיד לעצמאית כלפיהם, וכיוון שלא הייתה אלא התאגדות מעמד אחד כנגד משנהו, לא זו בלבד שהיוותה לגבי המעמדות הנשלטים רק שיתופיות אשלייתית לחלוטין, אלא שהייתה בעת-ובעונה-אחת בחינת אזיקים חדשים לגביהם. בשיתופיות הממשית זוכים היחידים בחירותם תוך כדי התאגדותם ובאמצעותם.

מאז ומתמיד יצאו היחידים מעצמם - אך מעצמם כפי שהם מצויים בתוך תנאים ויחסים היסטוריים נתונים, לא מן היחיד "הטהור" במשמעותם של האידיאולוגים. אולם במהלך ההתפתחות ההיסטורית ודווקא באמצעות הפיכתם הבלתי-נמנעת של היחסים החברתיים לעצמאיים תוך כדי חלוקת-העבודה, מופיעה האבחנה בין חייו של כל יחיד בתור חיים אישיים לבין היותם מוכפפים לענף כלשהו של העבודה ולתנאים השייכים לכך (אין להבין זאת כאילו חדלו למשל הרנטיר, הקפיטליסט וכו' להיות אישיות; אולם הם בחינת אישיות מותנית ונקבעת על-ידי יחסי-מעמדות מוגדרים היטב, והאבחנה מופיעה אך-ורק על דרך הניגוד עם מעמד אחר, ובשביל עצמם רק משעה שפשטו את הרגל). בשדרה הפיאודלית (ועוד יותר בשבט) מצוי הדבר בצורה שהיא עדיין סמויה מן העין: אציל נשאר לעולם אציל, מי שאינו אציל נשאר כזה לעולם, תוך התעלמות מכל תנאים אחרים; זוהי תכונה שאינה בת-הפרדה מהאינדיבידואליות שלו. האבחנה בין היחיד האישי ליחיד המעמדי, מקריות תנאי-חייו של היחיד - כל אלה מופיעים רק עם הופעתו של המעמד שהוא עצמו תוצרה של הבורגנות. התחרות ומאבקם של היחידים זה בזה רק הם יוצרים ומפתחים מקריות זו כשהיא לעצמה. לפי הדימוי חופשיים, על כן, היחידים תחת שלטונה של הבורגנות יותר מאשר לפנים, שכן תנאי חייהם הם מקריים בשבילם; אולם במציאות הריהם חופשיים כמובן פחות, שכן הם כפופים יותר לעוצמה חפצית. האבחנה ביחס לשדרות הפיאודליות בולטת במיוחד בניגוד שבין הבורגנות לפרולטריון. שעה שהופיעו והתפתחו מעמד האזרחים העירוני, הקורפורציות וכו' לעומת האצולה הכפרית - הופיעו תנאי-חייו, קניין-המטלטלין ומלאכת-הכפיים (שהיו קיימים בכוח כבר לפני ניתוקם מזיקת-הפיאודליות) בתור משהו חיובי, שהתממש כנגד הקניין הקרקעי הפיאודלי וחזר אם כן ונטל לעצמו את הצורה הפיאודלית לפי דרכו-הוא. מובן מאליו שהצמיתים הנמלטים התייחסו אל צמיתנותם הקודמת כאל משהו שהוא מקרי לגבי אישיותם. אך בכך לא עשו אלא מה שעושה כל מעמד המשתחרר מכבליו; אולם הם השתחררו לא כמעמד, אלא באורח נפרד. יתר על כן, הם לא חרגו מעבר לשיטת-השדרות הפיאודלית, אלא היוו שדרה חדשה, שמרו על אופן-עבודתם גם במעמדם החדש ופיתחו אותה על-ידי שחרורה מכבליה הקודמים שלא התאימו עוד להתפתחות שכבר הושגה.

אצל הפרולטרנים, לעומת זאת, נהפכו להם תנאי-מחייתם עצמם, העבודה, ובעקבות זאת מכלול תנאי-הקיום של החברה המודרנית, למשהו מקרי אשר עליו אין לפרולטרנים הבודדים שום שליטה ושום ארגון חברתי אינו עשוי ליתן להם שליטה עליו. הסתירה שבין אישיותו של הפרולטר הבודד לבין תנאי-חייו המוטלים עליו, העבודה - מופיעה ומתגלה לנגד עיניו-הוא, שכן מאז צעירותו הריהו מועלה לקורבן וחסרה לו ההזדמנות להגיע בתוך מעמדו לאותם תנאים שיסייעו לו לעבור למעמד אחר.

⁴⁶ על "ביטול העבודה" (Aufhebung der Arbeit) ראה חלק II סעיף 6 לעיל, המשך הסעיף הנוכחי, וסעיפים 9, 10 בהמשך החלק הנוכחי

⁴⁷ הערתו של אנגלס בשולי כתב היד: "(פויארבך: הוויה ומהות)". ראה גם סעיף 9 בחלק II.

ג.ב. אין לשכוח שעצם הצורך של הצמיתים להתקיים וחוסר האפשרות לקיים משק בהיקף גדול, מה שגרם לפיצולן של allotments⁴⁸ בין הצמיתים, צימצמו במהרה את התחייבויותיהם של הצמיתים כלפי האדונים הפיאודליים והעמידו אותן על ממוצע של תשלומים-בעין ועבודות אנגריה. דבר זה איפשר לצמית את צבירתו של קניין המטלטלין והקל בכך את בריחתו מרשות אדוניו תוך כדי מתן סיכוי להתקדמותו כאזרח-עיר; הוא אף יצר ריבוד בקרב הצמיתים, כך שהצמיתים הנמלטים היו כבר אזרחים-למחצה. בדומה לכך מובן מאליו כי לאיכרים צמיתים בעלי משלח-יד ניתנה ההזדמנות המרובה ביותר לרכוש לעצמם קניין מטלטלין. בעוד שהצמיתים הנמלטים פיתחו אפוא על דרך החירות רק את תנאי-קיומם שהיו כבר מצויים בעין ומימשו אותם והגיעו מחמת כך אך-ורק אל העבודה החופשית, חייבים הפרולטרים - אם הם רוצים לממש את עצמם אישית - לבטל את תנאי-קיומם שעד-כה, שהוא בעת-ובעונה-אחת תנאי-הקיום של החברה כולה - העבודה. הם מצויים אפוא בניגוד גמור לצורה שבה נתנו עד כה היחידים-לעצמם בחברה את ביטויים הכולל, דהיינו, בניגוד למדינה, והם חייבים למוטט את המדינה על-מנת לממש את אישיותם.

מכל ההתפתחות שעד-כה נובע, כי היחס השיתופי של בני מעמד מסוים מחמת האינטרסים המשותפים שלהם כלפי צד שלישי, היה תמיד רק שיתופיות שהיחידים השתייכו אליה כיחידים ממוצעים, רק במידה שחיו בתנאי הקיום של מעמדם; יחס השיתופיות היה יחס שבו נטלו חלק לא כיחידים, אלא כחברים למעמד. לעומת זאת, בשיתופיות של הפרולטרים המהפכניים, המטילים את פיקוחם על תנאי-הקיום שלהם ושל כל בני החברה, היחס הוא הפוך: בשיתופיות זו נוטלים היחידים חלק בתור יחידים. שכן זוהי התאגדותם של היחידים (כאמור, בתוך התנאים המוקדמים של כוחות הייצור המפותחים כעת) המביאה את תנאי ההתפתחות החופשית ואת תנועתם של היחידים תחת פיקוחם; תנאים אלו מסורים היו עד כה בידי המקרה ונהפכו לעצמאיים כלפי היחידים הבודדים דווקא מחמת ניתוקם כיחידים ומחמת שהתאגדותם ההכרחית נקבעה על-ידי חלוקת-העבודה ונהפכה על-ידי ניתוקם לזיקה שהיא זרה להם. ההתאגדות שעד-כה הייתה אך-ורק (לא התאגדות רצונית, כפי שהיא מוצגת ב"אמנה החברתית"^{xxii}, כי-אם הכרחית) התאגדות בקשר לאותם התנאים שבמסגרתם רשאים היחידים ליהנות מן המקריות (השווה למשל היווצרות המדינה הצפון-אמריקנית והרפובליקות הדרום-אמריקניות). זכות זו, ליהנות ללא הפרעה מן המקריות בגבולותיהם של תנאים מסוימים, כונתה עד כה בשם חירות אישית. - תנאי הקיום הללו הם כמובן כוחות הייצור וצורות המגע-ומשא המצויים בעין.

הקומוניזם נבדל מכל התנועות שעד-כה בכך שהוא מהפך את יסודם של כל תנאי-הייצור והמגע-ומשא שעד-כה, בכך שהוא הראשון הדן בידעין בכל ההנחות המוקדמות שהתהוו באופן ספונטני, בחזקת יצירות האדם שעד-כה, מערטל אותן מהאופי הספונטני שלהן ומכניע אותן לעוצמתם של היחידים המאוגדים. הסדריו הם אפוא כלכליים בעיקרם, בחינת היצירה החומרית של תנאי התאגדות זו; הוא עושה את התנאים הנתונים לתנאים של התאגדות. הקיים, שהקומוניזם יוצר אותו, הוא אם-כן הבסיס המציאותי לחוסר-אפשרות קיומו של כל מה שהוא בלתי-תלוי ביחידים במידה שאינו בגדר תוצר מגעם-ומשאם של היחידים שעד-כה. באורח מעשי מתייחסים אפוא הקומוניסטים לתנאים שנוצרו על-ידי הייצור והמגע-ומשא שעד-כה כאל תנאים בלתי-אורגניים, אמנם מבלי לדמות לעצמם שהייתה זו תוכניתם או משימתם של הדורות שקדמו לספק להם חומר ומבלי לשגות באמונה שאותם תנאים היו בגדר תנאים בלתי-אורגניים לגבי היחידים שיצרו אותם.

7. הסתירה בין היחידים לבין תנאי חייהם כסתירה בין כוחות-הייצור לצורות המגע-ומשא. התפתחות כוחות הייצור ושינוי צורות המגע-ומשא

האבחנה בין השייך לאישיותו של היחיד לבין מה שהוא מקרי לגביו אינה אבחנה לוגית גרידא כי-אם עובדה היסטורית. אבחנה זו יש לה משמעות שונה בתקופות שונות - למשל, היות השדרה, ו- plus ou moins⁴⁹ גם המשפחה, בגדר משהו מקרי ביחס ליחיד בן המאה ה-18. אין זו אבחנה שעלינו לעשותה בשביל כל תקופה, אלא כל תקופה עושה אותה מתוך היסודות השונים שבהם היא נתונה, וזאת לא בהתאם למושג, אלא כשהיא נאלצת לכך על-ידי התנגשויות-חיים חומריות.

מה שנראה לתקופה המאוחרת בתור מקרי מתוך היסודות שהועברו אליה מתקופה קודמת - הרי זו צורת

⁴⁸ נחלאות, חלקות אדמה קטנות.

⁴⁹ פחות או יותר

המגע-ומשא המתאימה לשלב מסוים של כוחות-הייצור. היחס שבין כוחות-הייצור לצורת המגע-ומשא הוא היחס של צורת המגע-ומשא לפעולתם או לפעילותם של היחידים (הצורה היסודית של פעילות זו היא לפי טבעה חומרית, ובה תלויות כל הפעילויות האחרות: הרוחניות, הפוליטיות, הדתיות וכ"ב. צורתם השונה של החיים החומריים תלויה כל פעם לפי טבעה בצרכים הקיימים כבר, ואף ייצורם של אותם צרכים כמו גם סיפוקם הוא-עצמו בגדר תהליך היסטורי, שאין למוצאו אצל שום כבש או כלב (נימוקו העיקרי העיקש של שטירנר *adversus hominem*)⁵⁰, וזאת למרות שהכבשים והכלבים בצורתם הנוכחית הם תוצרים של תהליך היסטורי, אך תהליך שהתרחש *malgré eux*⁵¹. התנאים שבמסגרתם באים היחידים במגע-ומשא זה עם זה מהווים, כל עוד לא נתגלה הניגוד, תנאים השייכים לאינדיבידואליות שלהם, לא משהו שהוא חיצוני להם, תנאים שרק במסגרתם יכולים אותם יחידים מסוימים, הקיימים בתנאים מסוימים, לייצר את חייהם החומריים וכל הכרוך בכך; אלו הם אפוא תנאים של פעילותם העצמית והם נוצרים על-ידי פעילות עצמית זו⁵². התנאי המסוים, שבמסגרתו הם מייצרים, מתאים אפוא (כל עוד לא נתגלה הניגוד) להיקבעותו המציאותית, לקיומו החד-צדדי, שחד-צדדיותו מתגלה רק עם הופעת הניגוד וקיימת אפוא בשביל האחרונים. אז מתגלה אותו תנאי כמגבלה מקרית, והמודעות, שאכן זוהי מגבלה, מיוחסת אז גם לתקופה הקודמת.

תנאים שונים אלה, המופיעים תחילה כתנאי הפעילות העצמית ולאחר מכן כסייגים לה, יוצרים בכל ההתפתחות ההיסטורית שורה מגובשת של צורות מגע-ומשא, שקשר הגומלין שביניהן טמון בכך, שבמקום צורת מגע-ומשא שנהפכה למגבלה מוצבת צורה חדשה, המתאימה לכוחות הייצור החדשים ועל-ידי כך לאופן המפותח יותר של הפעילות העצמית של היחידים; צורה חדשה זו אף היא תהפך *à son tour*⁵³ למגבלה, ובמקומה תבוא צורה חדשה. כיוון שבכל שלב מתאימים תנאים אלו להתפתחותם בת-הזמן של כוחות הייצור, הרי שתולדותיהם הן בעת ובעונה אחת תולדות כוחות-הייצור המפתחים את עצמם והמועברים מדור לדור, ועל-ידי כך אלו הן תולדות התפתחות כוחותיהם של היחידים עצמם.

כיוון שהתפתחות זו מתרחשת מעצמה באורח ספונטני, דהיינו, אין היא כפופה לתוכנית כוללת של יחידים המאוגדים באופן חופשי, הריהי יוצאת מכל מיני מקומות, שבטים, אומות, ענפי-עבודה וכ"ב, שכל אחד מהם מתפתח תחילה תוך אי-תלות בזולתו ובא בקשרים עם האחרים רק לאחר-מכן. יתר על כן, התפתחות זו מתרחשת באיטיות מרובה; לעולם אין מתגברים לחלוטין על השלבים והאינטרסים השונים, אלא הם מוכפפים לאינטרס השליט-בכיפה וגוררים יחד עמו עוד מאות בשנים. מכאן נובע שגם בתחומי אומה יש להם ליחידים התפתחויות שונות לחלוטין, גם אם נתעלם מיחסי-הרכוש, שכן אינטרס קודם, שצורת המגע-ומשא המקורית שלו נדחקה כבר על-ידי אינטרס השייך לצורה מאוחרת יותר, עדיין נשארה ברשותו עוצמה מסורתית בקהיליה שנהפכה לעצמאית-לכאורה כלפי היחידים (מדינה, משפט); עוצמה זו ניתן לנפצה, בסופו של דבר, רק על-ידי מהפכה. מכאן מסתבר כי ייתכן שביחס לנקודות מבודדות, המאפשרות סיכום מקיף יותר, יכולה התודעה להתגלות כמתקדמת יותר מאשר התנאים האמפיריים בני-הזמן, כך שבמאבקי תקופה מאוחרת יותר ניתן להזדקק לתיאורטיקנים מוקדמים כאל אסמכתא.

לעומת זאת מתרחשת ההתפתחות בצורה מהירה יותר בארצות כצפון אמריקה, שעצם תחילתן מצויה כבר בתקופה היסטורית מפותחת. ארצות כאלו אין להן תנאים מוקדמים שהתהוו באופן ספונטני פרט ליחידים המתיישבים שם והנאלצים לכך על-ידי תנאי המגע-ומשא של ארצותיהם הקודמות, שאינם מתאימים יותר לצרכיהם. ארצות אלה פותחות אפוא ביחידים המתקדמים ביותר של הארצות הישנות, ולכן [פותחות] גם בצורת המגע-ומשא המפותחת ביותר המתאימה לאותם יחידים, וזאת עוד לפני שצורת מגע-ומשא זו הצליחה לפרוץ לעצמה דרך בארצות הישנות עצמן. והוא הדין בכל המושבות במידה שאין הן תחנות צבאיות או תחנות-מסחר גרידא. קרתגו, המושבות היווניות, איסלנד במאות ה-12 וה-13, משמשות דוגמה לכך. יחס דומה מתגלה במקרה של כיבוש, כאשר מועברת אל הארץ הנכבשת צורת מגע-ומשא מפותחת בשלמותה, בעוד שבמכורתה הייתה צורה זו כבולה עדיין באינטרסים ובתנאים של תקופות קודמות, ניתן לשמשה כאן בשלימותה וללא מעצורים, ואם רק בשביל להבטיח לכובשים שלטון ממושך (אנגליה ונאפולי לאחר הכיבוש הנורמני^{xxiii}, שזכו לצורה המשוכללת ביותר של ארגון פיאודלי).

8. תפקיד האלימות (הכיבוש) בהיסטוריה]

עובדת הכיבוש נראה שהיא עומדת בסתירה לכל תפישת ההיסטוריה הזאת. עד כה הכריזו על הכוח,

⁵⁰ נגד האדם

⁵¹ למרות רצונם שלהם עצמם

⁵² הערתו של מרכס בשולי כתב היד: "ייצורה של צורת המגע-ומשא עצמה"

⁵³ בתורה, בבוא הזמן

המלחמה, השלל, רצח-השוד וכיו"ב כעל הכוחות המניעים של ההיסטוריה. לא נוכל להתעכב כאן אלא על עיקרי הדברים ונביא לכן רק את הדוגמה המובהקת ביותר, את חורבנה של תרבות עתיקה בידי עם ברברי ואת היווצרותו, בהקשר זה, של מבנה חברתי חדש (רומי והברברים, הפיאודליזם וגליה, הקיסרות הרומית המזרחית והתורכים^{xxiv}). אצל עם הברברים הכובש, מהווה עדיין המלחמה, כנרמז לעיל, צורה מקובלת ורגילה של מגע-ומשא שמרבים להזדקק לה ככל שריבוי האוכלוסין מעלה את הצורך באמצעי-ייצור חדשים תחת אופן-הייצור המסורתי הפרימיטיבי, שהוא היחיד שבגדר-האפשר בשביל חברה מעין זו. באיטליה, לעומת זאת, נעלמה האוכלוסייה החופשית כמעט כליל כתוצאה מריכוז הקניין הקרקעי (שנגרם לא רק על-ידי קנייה ושקיעה-בחובות אלא גם בעקבות הורשה, שכן בגלל חיי ההוללות הנפוצים והנישואין הנדירים נעלמו המשפחות העתיקות ונכסיהן נפלו לידי מועטים) ומהפיכת קרקע החקלאות לשטחי-מרעה (שבנוסף לסיבות הכלכליות המקובלות, שהן תקפות גם היום, נגרמה אף על-ידי יבוא חיטה שדודה וחיטת-מס, ומתוך כך היעדר ביקוש לחיטה האיטלקית). העבדים עצמם היו שובקים-חיים והיה צורך למלא את החסר על-ידי עבדים חדשים. העבדות נשארה בסיסו של כל הייצור. הפלביים, שמעמדם היה בין בני-החורין לעבדים, לא חרגו מעולם מעבר ללומפן-פרולטריון^{xxv}. בכלל, רומי לא נתעלתה מעולם ליותר מכדי עיר, וזיקתה אל הפרובינציות הייתה כמעט אך-ורק בעלת אופי פוליטי שניתן היה כמובן לשוב ולנתקה, על-ידי התרחשויות פוליטיות.

אין לך השקפה מקובלת יותר מאשר זו הסוברת שכל ההיסטוריה אינה אלא היסטוריה של כיבוש. הברברים כבשו את האימפריה הרומית, ועל-ידי עובדת כיבוש זו מסבירים את המעבר מן העולם העתיק אל הפיאודליזם. אולם בשעת הכיבוש על-ידי הברברים יש חשיבות לכך, אם-אמנם האומה שכבשו אותה פיתחה ייצור תעשייתי, כפי קורה אצל העמים המודרניים, או שמא התבססו כוחות הייצור שלה בעיקרם על ההתאגדות ועל הקהילייה. יתר על כן, אופי הכיבוש נקבע על-ידי האובייקט הנכבש. רכושו של הבנקאי, שעיקרו ניירות-ערך, אי-אפשר כלל לכבוש אותו מבלי שהכובש יכניע את עצמו לתנאי הייצור והמגע-ומשא של הארץ הנכבשת, והוא הדין במכלול הקפיטל התעשייתי של ארץ-תעשייה מודרנית ולאחרונה - כיבוש זה יש לו סוף במהרה, וכאשר אין כבר מה לכבוש, יש להתחיל לייצר. מתוך צורך זה לייצור המתפתח במהרה, נובע, שצורת הקהילייה שהכובשים המתיישבים מאמצים להם חייבת להתאים לשלב התפתחותם של כוחות-הייצור שהם מוצאים בעין; או אם אין זה כך מלכתחילה, הריה חייבת להשתנות בהתאם לכוחות-הייצור. מתוך כך מוסברת גם העובדה - שניתן לציינה בכל מקום בתקופה שלאחר נדידת-העמים - כי המשועבד נהפך לאדון וכי הכובשים סגלו לעצמם עד-מהרה את שפתם, תרבותם ומסורתם של הנכבשים. בשום פנים ואופן לא הובא הפיאודליזם מגרמניה כשהוא גמור ומשוכלל. מקורותיו היו, מצד הכובשים, צורת הארגון המלחמתית של הצבא בעת הכיבוש, וזו התפתחה לכלל הפיאודליזם עצמו רק לאחר הכיבוש, בהשפעת כוחות הייצור שנמצאו בעין בארצות הכבושות. עד כמה הייתה צורה זו מותנית על-ידי כוחות-הייצור, זאת מראים ניסיונות-הנפל להקים צורות אחרות שמקורן בזיכרונות על רומי העתיקה (קרל הגדול וכיו"ב). המשך יבוא.

9. התפתחות הסתירה בין כוחות הייצור לבין צורת המגע-ומשא בתנאי התעשייה הגדולה והתחרות החופשית. הניגוד בין העבודה להון

בתעשייה הגדולה ובתחרות הותכו מכלול תנאי הקיום, ההקבעויות ואופני הצמצום החד-צדדי של היחיד לצורות הפשוטות ביותר: קניין פרטי ועבודה. עם הופעת הכסף נעשתה כל צורת מגע-ומשא, ואף המגע-ומשא עצמו, למקריית מבחינתם של היחידים. פירושו של דבר, שכבר בכסף טמון העניין שכל המגע-ומשא שעד כה לא היה אלא מגע-ומשא בין יחידים בתנאים מסוימים, ולא בין היחידים בתורת יחידים. תנאים אלה צומצמו והועמדו על שניים: עבודה צבורה או קניין פרטי - ועבודה ממש. אם נעלמת אחת מן השתיים, נפסק המגע-ומשא. הכלכלנים המודרניים עצמם, למשל סיסמונדי, שרבולייה וכיו"ב^{xxvi} מעמידים את association des individus⁵⁴ לעומת association des capitaux⁵⁵. מאידך-גיסא מוכפפים היחידים לחלוטין לחלוקת-העבודה והובאו על-ידי כך לכלל תלות מוחלטת איש ברעהו. הקניין הפרטי, במידה שהוא ניצב מול העבודה בתוך חתומי העבודה, מתפתח מתוך צורך ההצבר, ותחילה יש בו עדיין שמץ מצורת הקהילייה, אולם הוא הולך ומתקרב בהמשך התפתחותו לצורתו המודרנית של הקניין הפרטי. באמצעות חלוקת-העבודה נתונה מראש גם חלוקת תנאי-העבודה, מכשירי-העבודה והחומרים ועל-ידי כך גם פיצול הקפיטל שהצטבר בין בעלים שונים; בכך נתון גם

⁵⁴ התאגדות היחידים

⁵⁵ התאגדות הקפיטלים

הפיצול שבין קפיטל ועבודה וצורותיו השונות של הקניין עצמו. ככל שחלוקת-העבודה הולכת ומשתכללת וככל שהצבירה הולכת וגדלה, כן מחריפה גם התפצלות זו. אין העבודה עצמה יכולה להתקיים אלא מתוך הנחתה של התפצלות זו.

(האנרגיה האישית של היחידים באומות השונות - גרמנים ואמריקנים - אנרגיה באמצעות מיזוג-גזעים - מכאן טמטומם של הגרמנים; בצרפת, אנגליה וכו' עמים זרים שהתנחלו בארץ נושבת, באמריקה על קרקע-בתולה, בגרמניה האוכלוסייה המקורית נשארת בשקט על מקומה)

כאן מתגלות שתי עובדות⁵⁶. ראשית, כוחות-הייצור מופיעים כבלתי-תלויים לחלוטין ביחידים ותלושים מהם, כאילו היה זה עולם בפני עצמו; יסודו של עניין זה הוא בכך, שהיחידים, שכוחות-הייצור הם כוחותיהם שלהם, מבודדים זה מזה וקיימים על דרך הניגוד זה לזה, וזאת כשמצד אחר אין הם בגדר כוחות מציאותיים אלא על דרך המגע-ומשא ותלות-הגומלין. כלומר, מצד אחד ישנו מכלול של כוחות-ייצור, שזכה בעת ובעונה אחת לדמות חפצית ואין הוא עוד בשביל היחידים בגדר עוצמתם שלהם, אלא בגדר עוצמתו של הקניין הפרטי, ולכן אין הוא שייך ליחידים אלא במידה שהם בעלי קניין פרטי. בשום תקופה קודמת לא לבשו כוחות-הייצור דמות שוות-נפש מעין זו מבחינת מגעם-ומשאם של היחידים בתורת יחידים, שכן מגעם-ומשאם היה עדיין מוגבל וצר. מצד אחר ניצבת לעומת כוחות-ייצור אלה מרביתם של היחידים שמהם נתלשו כוחות אלה ולכן נגזל מהם תוכן-חייהם המציאותיים; הם נהפכו ליחידים מופשטים, אולם רק בדרך זו הגיעו לכלל אפשרות להתאחד זה עם זה בתור יחידים.

הזיקה היחידה הקושרת אותם עדיין אל כוחות-הייצור ואל קיומם-שלהם, העבודה, איבדה אצלם כל איצטלה של פעילות עצמית ומקיימת את חייהם רק במידה שהיא מצמיחה אותם. בתקופות הקודמות פעילות עצמית וייצור החיים החומריים נבדלו זה מזה על-ידי כך, שהם היו נופלים בחלקם של בני אדם שונים, וייצור החיים החומריים עצמו נתפש עדיין מחמת מוגבלותם של היחידים בתור צורה נחותה של פעילות עצמית; ואילו עתה נבדלים הם כך, שהחיים החומריים מופיעים בכלל בתור התכלית, ואלו ייצור החיים החומריים הללו, העבודה (שהיא עתה הפעילות העצמית האפשרית היחידה, אבל כפי שראינו, בצורה שלילית) מופיעים כאמצעי.

10. הכרחיותו, תנאיו ותוצאותיו של ביטול הקניין הפרטי

זהו הרחיק-לכת עד כדי כך, שהיחידים חייבים להשיג את המכלול המצוי של כוחות הייצור - לא רק כדי להגיע לידי פעילותם העצמית, אלא כדי להבטיח בכלל את קיומם.

דבר זה מותנה תחילה על-ידי האובייקט שיש לרוכשו - כוחות הייצור שהתפתחו לכדי מכלול והקיימים אך-ורק בתוך תחומו של מגע-ומשא אוניברסלי. כבר לפי זה חייבת אותה רכישה להיות בעלת אופי אוניברסלי המתאים לכוחות-הייצור ולמגע-ומשא. עצם רכישתם של כוחות אלה אינה אלא התפתחותם של הכשרונות האינדיבידואליים המתאימים למכשירי-הייצור החומריים. רכישתו של מכלול מסוים של אמצעי-ייצור שקולה אם כן להתפתחותו של מכלול מסוים של כשרונות היחידים עצמם.

להלן מותנית רכישה זו על-ידי היחידים העומדים לבצעה. רק הפרולטרנים של ההווה, המופקעים לחלוטין מכל פעילות עצמית, מסוגלים להבקיע דרך אל פעילותם העצמית המושלמת שאינה יותר מוגבלת וצרת-אופקים, המהווה אפוא את רכישתו של כל מכלול כוחות-הייצור ואת ההתפתחות הכרוכה-בכך של כל מכלול הכשרונות. כל הרכישות המהפכניות הקודמות היו מוגבלות; יחידים שפעילותם העצמית הוגבלה על-ידי מכשיר-ייצור מוגבל ומגע-ומשא מוגבל, רכשו לעצמם מכשיר-ייצור זה ולא גרמו על-ידי כך אלא למוגבלות חדשה. מכשיר-ייצורם נהפך לקניינם, אולם הם-עצמם נשארו כפופים לחלוקת-העבודה ולמכשירי-הייצור שלהם-עצמם. בכל הרכישות שעד כה נותר המון של יחידים כפוף למכשיר-ייצור אחד; ברכישתם של הפרולטרנים יוכפף המון של מכשירי-ייצור לכל יחיד, והקניין יוכפף לכולם. אין המגע-ומשא האוניברסלי המודרני עשוי להיות מוכפף ליחידים אלא בהיותו מוכפף לכולם.

להלן מותנית הרכישה על-ידי האופן והדרך שבה היא אמורה להתרחש. אין היא עשויה להתרחש אלא על-ידי התאגדות, שמחמת אופיו של הפרולטרין היא חייבת להיות אוניברסלית, ועל-ידי מהפכה שבה תנופץ מצד אחד עוצמתם של אופני-הייצור והמגע-ומשא והריבוד החברתי שעד כה, ומצד השני יפותחו בה אצל הפרולטרין אופיו האוניברסלי והאנרגיה הנחוצה לשם ביצועה של רכישה זו; יתר על כן, הפרולטרין יסיר מעליו כל מה

⁵⁶ הערתו של אנגלס בשולי כתב היד: "סיסמונדי"

שנותר לו עדיין מעמדו החברתי שעד כה.

רק בשלב זה חופפת הפעילות העצמית את החיים החומריים, מה שמתאים להתפתחותם של היחידים לכלל יחידים טוטליים ולסילוקה של הספונטניות. לאחר-מכן חופפות זו את זו הפיכת העבודה לפעילות עצמית והפיכת המגע-ומשא המותנה שעד-כה למגע-ומשא של היחידים בתורת שכזה. עם רכישתו של מכלול כוחות הייצור על-ידי היחידים המאוגדים בטל קיומו של הקניין הפרטי. בעוד שבהיסטוריה שעד-כה התגלה תמיד תנאי מסוים כמקרי, נעשית עתה היבדלותם של היחידים עצמה, פעילות הפרנסה הפרטית הנבדלת של כל אחד, למקרי.

היחידים שלא יהיו כפופים יותר לחלוקת-העבודה תוארו על-ידי הפילוסופים בתור אידיאל בשם "האדם"; הפילוסופים השיגו את כל התהליך שתואר על ידינו כתהליך התפתחותו של "האדם", כך ש"האדם" יוחס לכל היחידים בכל תקופה היסטורית שעד-כה ותואר ככוח המניע של ההיסטוריה. כל התהליך הזה נתפש כתהליך התנכרותו העצמית של "האדם"⁵⁷, ועיקר סיבת הדבר הוא זה, שהיחיד הממוצע של כל תקופה מאוחרת יוחס תמיד לתקופה מוקדמת יותר, והתודעה המאוחרת יוחסה ליחידים בני תקופה קודמת. על-ידי היפוך זה, המפשיט מלכתחילה מן התנאים הממשיים, ניתן היה להפוך את כל ההיסטוריה לתהליך התפתחותה של התודעה.

החברה האזרחית מקיפה את מכלול מגעם-ומשאם החומרי של היחידים בתוך תחומיה של דרגת התפתחות מסוימת של כוחות הייצור. היא מקיפה את מכלול החיים המסחריים והתעשייתיים של אותה דרגה והיא עוברת מעיר למדינה ולאומה, אף-כי היא משמשת את עצמה, מאידך-גיסא, כלפי חוץ בתור לאומיות וכלפי פנים בתור מדינה. הביטוי "חברה אזרחית"⁵⁸ נוצר במאה ה-18, שעה שהתפתחו יחסי-הקניין מתוך הקהילייה [Gemeinwsen] של העת העתיקה וימי-הביניים. בחזקתה זו מתפתחת החברה האזרחית רק עם הבורגנות; יחד עם זאת צוין תמיד בשם זה הארגון החברתי הנובע במישרין מן הייצור ומן המגע-ומשא שהיווה בכל הזמנים את בסיסה של המדינה ואת בסיסו של בניין-העל האידיאליסטי האחר.

11. היחס שבין המדינה והמשפט לבין הקניין

צורתו הראשונה של הקניין, הן בעולם העתיק והן בימי-הביניים, היא צורת הקניין השבטי; אצל הרומאים הוא נקבע בעיקר על-ידי המלחמה, אצל הגרמנים על-ידי גידול הבקר. כיוון שאצל העמים העתיקים התגוררו שבטים אחדים בצוותא בעיר אחת, מופיע שם הקניין השבטי כקניין-מדינה וזכותו של היחיד בקניין זה מופיעה כחזקה גרידא שהיא מצומצמת, כמו הקניין השבטי בכללותו, לקניין הקרקעי בלבד. קניין פרטי ממש מופיע אצל העתיקים - כאצל העמים המודרניים - עם קניין המטלטלין (עבדות וקהילייה [Gemeinwsen]) (dominium ex jure Quiritum) {זכות הקניין לפי הקודקס הרומי העתיק}. אצל העמים שהתפתחו מתוך ימי-הביניים עובר הקניין השבטי התפתחות בת שלבים אחדים - קניין קרקעי פיאודלי, קניין מטלטלין קורפורטיבי, קפיטל-מנופקטורה - עד לקפיטל המודרני הנקבע על-ידי התעשייה והתחרות האוניברסלית; זהו הקניין הפרטי הטהור, שהסיר מעליו כל איצטלה של קהילייה וסילק מעצמו כל התערבות מצד המדינה בהתפתחותו של הקניין. לקניין פרטי מודרני זה מתאימה המדינה המודרנית, ההולכת ונקנית בהדרגה על-ידי בעלי הקניין הפרטי באמצעות המסים ונופלת לידהם לחלוטין באמצעות מערכת החוב הלאומי; מחמת עלייתן וירידתן של איגרות-החוב הממשלתיות בבורסה תלוי קיומה של מדינה זו לחלוטין באשראי המסחרי שבעלי הקניין הפרטי, הבורגנים, מעניקים לה. כבר מחמת כך שהיא מעמד ולא שדדה, נאלצת הבורגנות להתארגן בצורה כלל-לאומית ולא מקומית ולשוות לאינטרס הרגיל שלה צורה כללית. עם שיחורו של הקניין הפרטי מן הקהילייה נהפכת המדינה להווייה נפרדת בצדה של החברה האזרחית ומחוצה לה; אולם אין המדינה יותר מאשר צורת הארגון שהבורגנים מעניקים לעצמם כלפי פנים וכלפי חוץ כאחת, צורה שהיא הכרחית לשם ערבות הדדית של קניינם והאינטרסים שלהם. עצמאותה של המדינה מתגלית כיום רק באותן מדינות שבהן טרם התפתחו השדרות לכלל מעמדות, במקום שם ממלאות עדיין השדרות (שנדחקו הצדה בארצות המתקדמות יותר) תפקיד כלשהו, במקום שם טרם הגיע איזה חלק מן האוכלוסייה לכלל שליטה על האחרים. ביסודו של דבר, זה המצב בגרמניה. הדוגמה המשוכללת של המדינה המודרנית היא צפון-אמריקה. כל הסופרים הצרפתיים, האנגליים והאמריקניים מציינים ואומרים, שאין המדינה קיימת אלא לשם הקניין הפרטי, כך שעניין זה עבר גם לתחום התודעה המקובלת.

כיוון שהמדינה היא הצורה שבה מממשים בני מעמד שליט את האינטרסים המשותפים שלהם ובה מתמצית כל החברה האזרחית של תקופה כלשהי, הרי שנובע מכאן שכל המוסדות המשותפים מתווכים על-ידי המדינה,

⁵⁷ הערתו של מרכס בשולי כתב היד: "הניכור העצמי".

⁵⁸ במקור הגרמני - bürgerliche Gesellschaft שמשמעותו גם "חברה בורגנית".

זוכים לצורה פוליטית. מכאן האשליה, כאילו מבוסס החוק על הרצון, יתר על כן: על הרצון החופשי המנותק מבסיסו הריאלי. באותה מידה מצמצמים ומעמידים לאחר-מכן את המשפט על החוק.

המשפט הפרטי התפתח בעת-ובעונה אחת עם הקניין הפרטי אגב התפוררותה של הקהיליה שהתהוותה באופן טבעי. אצל הרומאים נותרת התפתחות הקניין הפרטי והמשפט הפרטי ללא תוצאות תעשייתיות ומסחריות נוספות, שכן כל צורת-הייצור שלהם נשארה כמות שהיא⁵⁹. אצל העמים המודרניים, במקום שהתפוררה הקהיליה הפיאודלית מחמת התעשייה והמסחר, נפתח עם הקניין הפרטי והמשפט הפרטי שלב חדש שהיה מסוגל להתפתחות נוספת. כבר העיר אמלפ^{xxvii}, הראשונה שניהלה בימי-הביניים מסחר ימי מפותח, יצרה גם את המשפט הימי. במידה שפיתחו התעשייה והמסחר את הקניין הפרטי, תחילה באיטליה ולאחר-מכן בארצות אחרות, חזר המשפט הפרטי הרומי המפותח ונתקבל והועלה לכדי סמכות. לאחר-מכן, כשהבורגנות הגיעה לכלל עוצמה עד כדי-כך שהנסיכים סיגלו לעצמם את האינטרסים שלה, על-מנת למוטט את האצולה הפיאודלית באמצעותה של הבורגנות, נפתחה בכל הארצות - בצרפת במאה ה-16 - התפתחות הממשית של המשפט, שהתבססה בכל הארצות, פרט לאנגליה, על הקודקס הרומי. אף באנגליה היה צורך להחדיר מושגי-יסוד משפטיים רומיים לשם התפתחותו הנוספת של המשפט הפרטי (בייחוד בקניין המטלטלין). (אין לשכוח כי המשפט, כמוהו כדת, אין לו היסטוריה משל עצמו.)

במשפט הפרטי מבוטאים יחסי-הקניין הקיימים בתור תוצאותיו של הרצון הכללי. אבל *jus utendi et abutendi* {זכות השימוש והשימוש לרעה⁶⁰} כבר מבטאת מצדה את העובדה, שהקניין הפרטי נעשה בלתי-תלוי לחלוטין בקהיליה. מאידך-גיסא מבוטאת בכך האשליה, כאילו מבוסס הקניין הפרטי עצמו על הרצון הפרטי גרידא, על רשות-הטיפול החופשית ביחס לחפץ. בחיי-המעשה יש למושג *abutendi* {להשתמש לרעה} גבולות כלכליים מוגדרים ביותר מבחינתו של בעל הקניין הפרטי, אם אין הוא רוצה לראות את קניינו ויחד עם זאת את *jus abutendi* {זכות השימוש לרעה} שלו עוברים לידיים אחרות; שכן החפץ, אם מתבוננים בו מבחינת יחסו אל רצונו של בעל החפץ בלבד, אינו בגדר חפץ כל-עיקר, שהרי רק על דרך המגע-ומשא ובאופן בלתי-תלוי במשפט הריהו נעשה לחפץ, לקניין ממשי (זהו יחס שהפילוסופים מכנים אותו בשם אידיאה⁶¹). אשליה משפטנית זו, המעמידה את המשפט על הרצון גרידא, מביאה בהמשך התפתחותם של יחסי-הקניין לכך, שיכול אדם שתהא לו זכות משפטית לחפץ מסוים מבלי שהחפץ יהיה ברשותו בפועל. למשל, אם נעלמת הרנטה של חלקת-אדמה מסוימת בעקבות התחרות, הרי שיש לו לבעל-החלקה זכות משפטית לרנטה זו, יחד עם *jus utendi et abutendi*. אולם אין הוא יכול לעשות בה מאומה, אין לו דבר בתור בעל-קרקע במידה שאין לו נוסף לכך גם קפיטל לשם עיבוד אדמתו. מתוך אותה אשליית-משפטנים מסתבר, כי בשבילם ובשביל קודקס כלשהו, אין זה אלא מקרי בהחלט שהיחידים מצויים ביחסים כלשהם בינם לבין עצמם, למשל ביחסים חוזיים. לגבי המשפטן אין הם אלא בגדר יחסים שניתן להסכים עליהם או לא להסכים לפי נטיית הלב, ותוכנם מבוסס לחלוטין על שרירות-לבם של המתקשרים בחוזים אלו.

כל-אימת שנוצרו צורות מגע-ומשא חדשות בעקבות התפתחות התעשייה והמסחר, למשל חברות-הביטוח וכיו"ב, נאלץ המשפטן לכוללן בין הצורות החדשות של רכישת הקניין.

[בהמשך הטקסט מופיעים נקודות שנרשמו ע"י מרכז כראשי פרקים לפיתוח מאוחר יותר.]

[12. צורות התודעה החברתית]

השפעת חלוקת-העבודה על המדע.

תפקיד הדיכוי במדינה, במשפט, במוסר וכד'.

בחוק חייבים הבורגנים לתת לעצמם את הביטוי הכללי דווקא בגלל שהם שולטים כמעמד.

מדע הטבע וההיסטוריה.

לא קיימת היסטוריה של הפוליטיקה, המשפט, המדע וכד', של האומנות, הדת וכד'.⁶²

⁵⁹ הערתו של אנגלס בשולי כתב היד: "(מוסד המלווים בריבית!)".

⁶⁰ זכות השימוש והשימוש לרעה - כלומר הזכות לעשות בחפץ לפי ראות עיניו.

⁶¹ הערתו של מרכז בשולי כתב היד: "*בשביל הפילוסופים יחס שקול לאידיאה*. אין הם מכירים אלא את יחסו של "האדם" אל עצמו, ולכן הופכים בעיניהם כל היחסים הממשיים לאידיאות".

⁶² הערתו של מרכז בשולי כתב היד: "ל "קהיליה" [dem "Gemeinwesen"], בצורה בה היא מופיעה במדינה העתיקה, במשטר הפיאודלי, במונרכיה האבסולוטית, - לקשר הזה מתאימות במיוחד השקפות דתיות".

מדוע האידיאולוגים מעמידים הכל על הראש.

מטיפי הדת, המשפטנים הפוליטיקאים.

המשפטנים, הפוליטיקאים (המדינאים בכלל), אנשי המוסר, מטיפי הדת.

בעניין החלוקה האידיאולוגית בתוך מעמד אחד: (1) ייחוד המקצוע עקב חלוקת-העבודה. כל אחד מהם רואה את מלאכתו כאמיתית. לגבי הקשר של מקצועם למציאות הם יוצרים לעצמם אשליות באופן בלתי נמנע, והדבר כבר מותנה בעצם טבעו של מקצוע נתון. במשפט, בפוליטיקה וכד' – בתודעה - היחסים הופכים למושגים; מכיוון שאינם מתעלים על יחסים אלה, הרי גם המושגים על אותם יחסים הופכים בראשם למושגים קפואים; השופט, למשל, משתמש בקודקס ולכן הוא מחשיב את החקיקה לכוח המניע האקטיבי האמיתי. הכבוד ניתן לתוצר העצמי - כי מקצועם עוסק בכללי.

רעיון המשפט. רעיון המדינה. בתודעה המקובלת העניין מוצב על ראשו.

הדת היא מלכתחילה תודעת הטרוסצנדנטיות, הנובעת מהתלות הממשית. לבטא זאת בצורה יותר פופולרית.

המסורת – בתחום המשפט, הדת וכד'.

⁶³היחידים תמיד יצאו, תמיד יוצאים מעצמם. יחסיהם הם יחסי התהליך הממשי של חייהם. איך קורה, שיחסיהם מקבלים קיום עצמאי, העומד כנגדם? שכוחות חייהם הם, הופכים לכוחות השולטים עליהם? אם לענות במילה אחת: חלוקת-העבודה, שדרגת תלויה בהתפתחות כוח-הייצור אשר הושגה ברגע נתון.

הקניין הקרקעי. הקניין הקהילתי. הפיאודלי. המודרני.
הקניין השדרתי. הקניין המנופקטורי. הקניין התעשייתי.

⁶³ עמוד אחרון זה נותר בכתב היד ללא מספור. הוא מכיל רשימות המתייחסות לתחילת ההרצאה של התפישה המטריאליסטית של ההיסטוריה. הרעיונות המצויים כאן מפותחים אח"כ בחלק I סעיף 3.

הערות

- ⁱ הדיאדוכים - יורשיו של אלכסנדר מוקדון שאחרי מותו החלו להלחם ביניהם על השליטה באימפריה העולמית אותה הוא הקים.
- ⁱⁱ מכס שטירנר הוא כינויו הספרותי של הסופר Johan Caspar Schmid (1806-1856), מחבר הספר "היחיד וקניין-ייחוד" (לייפציג, 1845). כאן ובהמשך מרכס מכנה את שטירנר בשם "מכס הקדוש".
- ⁱⁱⁱ מגע-ומשא, Verkehr - בשם זה מכנה מרכס בחיבור זה את מכלול הזיקות שבין בני-האדם שמטרתן נובעת מטיבו של האדם כיצור יוצר ופעיל. המושג כולל את ההתקשרות החומרית והרוחנית של בני האדם – יחידים, קבוצות חברתיות וארצות שלמות זה אל זה. מרכס ואנגלס מראים שהמגע-ומשא החומרי, וקודם כל מגע-ומשא האנשים תוך כדי תהליך הייצור, הוא הבסיס לכל מגע-ומשא אחר. המונחים "צורת המגע-ומשא", "אופן המגע-ומשא" "יחסי המגע-ומשא" בהם משתמשים המחברים, מוצא את ביטוי מושג יחסי-הייצור שהחל להתגבש אז אצל מרכס ואנגלס.
- ^{iv} Lex Licinia Sexta - החוק האגרי של הטריבוני העממיים ליצינוס וסקסטיוס משנת 367 לפנה"ס כתוצאה ממאבקם של הפלביים נגד הפטריצים; לפי החוק לא הותר לאזרחי רומי להחזיק ביותר מאשר 500 יוגר (יוגר אחד = 2519 מ"ר) של אדמות-הציבור (ager publicus).
- ^v ראוי להשוות דברים אלה לדבריו המאוחרים של מרכס במכתב ששיגר בנובמבר 1877 למערכת העיתון הסוציאליסטי הרוסי "אוטיצ'סבנייה זפיסקי" ("רשימות המולדת") שהופיע אז בז'נבה. שם אומר מרכס:
- "במקומות שונים ב'קפיטל' עמדתי על גורלם של הפלביים ברומי העתיקה. במקורם היו אלה איכרים חופשיים המעבדים איש-איש את חלקת אדמתו. במהלך ההיסטוריה הרומית הופקעו מנחלותיהם. אותה תנועה שניתקה אותם מאמצעי הייצור והקיום שלהם גררה בעקבותיה לא רק את היווצרותו של קניין קרקעי נרחב, כי אם גם את התהוותו של קפיטאל מוניטרי גדול. כך נמצאו בוקר בהיר אחד המוני אגשים חופשיים המעורטלים מן הכל פרט לכוח עבודתם, מכאן, ומאידך-גימא נמצאה לשם ניצולה של עבודה זו, בעליו של כל העושר שנרכש, מכאן. מה אירע? הפרולטרונים הרומיים נהפכו לא לפועלים שכירים, אלא לאספסוף (mob) עצל, אומלל יותר מן 'הלבנים העניים' של מדינות-הדרום שבארה"ב, ולצדם התפתחה צורת ייצור שהייתה לא קפיטליסטית, כי אם עבדונית. כך גורמים אירועים היסטוריים שיש ביניהם אנאלוגיה מפתיעה, המתרחשים עם זאת על רקע היסטורי שונה, תוצאות שונות לחלוטין. על-ידי לימוד כל אחת מהתפתחויות אלה לחוד, ועל-ידי השוואתן לאחר מכן, ניתן לגלות בקלות את המפתח לתופעה זו; אולם לעולם אי-אפשר להגיע למפתח זה על-ידי צו-תנועה כללי של תיאוריה היסטורית-פילוסופית כללית, ועיקר סיבה הוא בכך שהיא על-היסטורית".
- ^{vi} הכוונה למאמרו של ברונו באואר: "Charakteristik Ludwig Feuerbachs" ("אפיונו של לודוויג פויארבך") שהופיע בכתב-העת "Wigands Vierteljahrsschrift" ב-1845.
- ^{vii} ברונו באואר (כמו שטירנר) מכונה כאן ובהמשך, ברונו הקדוש.
- ^{viii} הכוונה לאספי-הקבצים של ההגליאנים הצעירים שנערכו על ידי רוגה. תחילה (1839-1841) בשם "Hallisehe Jahrbücher" ("ספרי השנה של הלה") ע"ש העיר הלה שבה הופיעו ולאחר מכן (1841-1843) בשם "Deutsche Jahrbücher" ("ספרי השנה הגרמניים"). בינואר 1843 נאסרה הפצתם בכל מדינות גרמניה על-ידי הבונדסטאג, ורוגה עקר לפריס, שם ניסה להוציא עם מרכס את "ספרי השנה הגרמניים-צרפתיים".
- ^{ix} הכוונה לספרו של ברונו באואר: "Geschichte der Politik, Kunst und Aufklärung achtzehnten Jahrhundert", B.Bauer, IV Bände.
- ^x שיר הריין - הכוונה ל"הריין הגרמני", שירו של המשורר הגרמני הזעיר-בורגני נ. בקר. השיר נכתב ב-1840, הולחן פעמים רבות, והלאומנים עשו בו שימוש נרחב.
- ^{xi} Jakob Venedey (1805-1871) - פובליציסט ומדינאי לאומי-רדיקלי גרמני. אחרי מהפכת 1848-1849 - ליברל.
- ^{xii} הכוונה למאמר ביקורת של פויארבך על ספרו הנזכר של מכס שטירנר. המאמר הופיע בכרך ב' של רבעון ההגליאנים הצעירים Wigands Vierteljahrsschrift משנת 1845.
- ^{xiii} הכוונה למאמרו של פויארבך: "על 'מהות הנצרות' בהקשר ל 'היחיד וקניין' " בכתב העת Wigands Vierteljahrsschrift משנת 1845, כרך II עמ' 193-205. המאמר מסתיים כך: "אי אפשר אם כן לקרוא לפויארבך לא מטריאליסט, לא אידיאליסט ולא פילוסוף הזהות. מהו אם כך? במחשבותיו הוא מה שהוא במציאות, ברוח מה שהוא בחומר, במהותו החושית: הוא אדם, או נכון יותר - מכיוון שאת מהות האדם מניח פויארבך רק בשיתופיות, - הריהו אדם שיתופי, קומוניסט".
- ^{xiv} משמעות המושג גם "האדם המצוי" וגם "האדם השיתופי".
- ^{xv} פויארבך: "הנחות היסוד של פילוסופיית העתיד", 1843. ברשימותיו, תחת הכותרת "פויארבך", אשר יועדו ככל הנראה עבור הפרק הראשון של "האידיאולוגיה הגרמנית", אנגלס מצטט ומפרש את הקטע המתאים מספרו של פויארבך:
- "ההווה אינה מושג כללי הנפרד מהעצמים. היא אחת עם מה שישנו... ההווה היא הנחת המהות. הוויית היא כמהות. הדג מתקיים במים, אך אין להפריד את מהותו מהווייתו. כבר השפה עצמה מזהה בין ההווה למהות. רק בחיי האדם, ורק במקרים לא נורמליים, מקרי ביש-מזל, נפרדת ההווה מהמהות; כאן קורה שמהות האדם לא מצויה במקום בו הוא קיים, אך דווקא כתוצאה מהפרדה זו, הוא כבר במלוא מובן המילה לא מצוי בנפשו במקום בו מצוי גופו. הנך מצוי רק במקום בו מצוי לבך. אך כל העצמים - מלבד מקרים לא טבעיים - מצויים מרצונם במקום בו הם ישנם ומהוויים מרצונם את מה שהם מהוויים".

אפולוגיה מעולה על הקיים. מלבד כמה מקרים לא טבעיים, כמה מקרים לא נורמליים. ברצון תהפוך בשנה השביעית לחיך, לשוער במכרה פחם, ותבלה ארבע עשרה שעות לבד בחושך, ומכיוון שזוהי הווייתך, הרי זוהי גם מהותך. ובדיוק כך - גם הפועל ליד מכונת הטוויה. זוהי "מהותך", אתה חייב להיות כפוף לענף עבודה כלשהו.

xvi מצוטט לפי: G.W.F. Hegel, "Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte" (Werke, Bd. IX, Berlin, 1837). (הגל, "הרצאות על ההיסטוריה של הפילוסופיה", 1837)

xvii Anti-Corn-Law League – "הליגה נגד חוקי הדגן" נוסדה במנצ'סטר בשנת 1838 ע"י התעשיינים קובדן וברייט. חוקי הדגן שהיו מכוונים להגבלת או איסורו של יבוא הדגן מחוץ-לארץ, חוקקו באנגליה למען האינטרסים של בעלי האדמה הגדולים - הלנד-לורדים. בהצביה את הדרישה לחופש מסחר מלא, רצתה הליגה להשיג את ביטול חוקי הדגן כדי להוריד את שכר-העבודה של הפועלים ולהחליש את מעמדם הפוליטי והכלכלי של האריסטוקרטים בעלי האדמות. במאבקה נגד בעלי האדמות ניסתה הליגה להיעזר בהמוני הפועלים. אך בתקופה זו, כבר הייתה לפועלים המתקדמים באנגליה תנועה הפוליטית עצמאית – הצ'רטיזם. המאבק בין הבורגנות התעשייתית לבין האריסטוקרטיה של בעלי האדמות הסתיימה בקבלת החוק לביטול חוקי-הדגן בשנת 1846.

xviii מנופקטורה - (מלטינית: factura - יד, עיבוד, הכנה, ייצור) עסק קפיטליסטי המבוסס על חלוקת-עבודה תוך כדי שימוש בכלי מלאכה ידניים. מבחינה היסטורית זהו השלב השני של שיטת הייצור הקפיטליסטית, כאשר שלבו הראשון היה קואופרציה קפיטליסטית פשוטה, כלומר שיטה שבה הקפיטליסט מנצל את עבודתם הידנית של כמה פועלים שכירים שכולם עוסקים באותו סוג של עבודה ואין ביניהם עדיין חלוקת-עבודה. המנופקטורה התקיימה בארצות מערב אירופה החל מאמצע המאה ה-16 ועד השליש האחרון של המאה ה-18. ההתמקצעות הצרה של הפועלים ושל כלי העבודה במנופקטורה סייעה להעמקת חלוקת-העבודה החברתית והכינה את המעבר לייצור באמצעות מכונות. מכיוון שהתחום הראשון והחשוב ביותר בה יושמה המנופקטורה היה תחום האריגים, קיבל המונח מנופקטורה משמעות נוספת והחלו לכוון בשם זה את תעשיית האריגים ואת האריגים עצמם.

xix חוקים אנגליים שכוונתם הייתה להבטיח כי היבוא לאנגליה והיצוא ממנה ייעשו אך-ורק באניות אנגליות. חוק-השיט הראשון נחקק על-ידי קרומוול בשנת 1651 והיה מכוון בעיקרו נגד עוצמתן של ארצות-השפלה.

xx ספרו של J.Aikin: "A Description of the Country from thirty to forty Miles round Manchester. London, 1795" (תיאור סביבותיה של מנצ'סטר ברדיוס 30 עד 40 מיל". לונדון, 1795)

xxi הדברים מובאים ע"י מרכס במקורם הצרפתי, לפי "Lettre sur la Jalousie du Commerce" ("מכתב על התחרות במסחר") מתוך ספרו של J. פינטו "Traité de la Circulation et du Crédit". Amsterdam. 1771. ("מאמר על המחזור והאשראי". אמסטרדם, 1771)

xxii "האמנה החברתית" - ספרו של ז'ן ז'ק רוסו "Du Contrat Social; ou, Principes du droit politique" ("על האמנה החברתית או עקרונות המשפט הפוליטי" שיצא לאור באמסטרדם בשנת 1762.

xxiii אנגליה נכבשה ע"י הנורמנים בשנת 1066, ונאפולי - בשנת 1130.

xxiv הקיסרות הרומית המזרחית - החלק המזרחי של הקיסרות הרומית, מדינה שנוצרה בעקבות פילוג האימפריה הרומית בשנת 395. קיבלה מאוחר יותר את השם ביזנטיה והתקיימה עד לכיבוש התורכי ב-1453.

xxv לומפן-פרולטריון (מגרמנית: Lumpen - סחבות) – אותן שכבות האוכלוסיה המצויים בתחתית "הסולם החברתי" בחברת הניצול, שנדחקו אל מחוץ לכל המעמדות: מקבצי נדבות, אביונים, יסודות פליליים וכד'.

xxvi שרבוליה - Cherbuliez (1869-1797) - מתלמידי סיסמונדי.

xxvii העיר האיטלקית אמלפי הייתה במאות ה-10 וה-11 מרכז מסחרי משגשג. המשפט הימי של העיר אמלפי (Tabula Amalphitana) היה בתוקף בכל איטליה והתפשט גם לארצות הים התיכון.